

सामाजिक सरोकारका कार्यक्रम

रेडियो अन्तर्वार्तामा नेपाली महिलाको संवाद शैली

हरिकला अधिकारी

परिचय^१

... त्यै गरुर पुरानमा के लेखिएको रैस भने, मान्छे मर्च हैन ? मान्छे मरिसकेपछि चै के यो यमराजको दूतले लिन आउँछ । लेर गैसकेपछि चैने अं के रे चित्रगुप्ता, चित्रगुप्ताले खाता पल्टाएर हेर्च हैन ? खाता पल्टाएर हेरिसकेपछि अब उल्ले चै अं निर्णयका लागि श्रवणकोमा पठाउँछ भन्या रैछ हैन ? अनि ... श्रवणले हेरिसकेपछि अन्तिम निर्णय चै नारीकोमा पठाउँच किनभने नारीको चै सूक्ष्म दृष्टि हुने हुनाले उस्वाट गल्ती हुदैने भनेर त्यो निर्णय चै त्यसरी हुन्च र अनि बल्ल, को नर्क जाने को स्वर्ग जाने भन्ने त्यहाँ त्यसरी लेखिएको रैस भने त्यो त नारीबाट गल्ती हुदैने र नारी चै डिसिजन मेकिडमा भनौं न एउडा यौडा निर्णायक भूमिका खेल्न सक्षम हुन्छिन् भन्ने त धर्मशास्त्रले पनि प्रमाणित गरेको छ, तर यस्ता कुराहरू चै समाजमा आएनन् के ।

सरल बोलचालको भाषामा रेडियो अन्तर्वार्ता दिनुहुन्छ, लैङ्गिकविद् कान्ता रिजाल । महिला विकासका क्षेत्रमा लामो समय बिताइसक्नुभएकी रिजालका गरुड पुराणसम्बन्धी

^१ प्रस्तुत लेख प्राध्यापक मोहनराज शर्माको निर्देशनमा यस लेखकले तयार पारेको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र (अधिकारी २०६४) को एउटा खण्डमा आधारित छ । प्राध्यापक शर्मालाई हार्दिक धन्यवाद ।

यी कुरा २०६४ साल असोज २३ गते रेडियो सगरमाथाको शैली कार्यक्रमबाट प्रसारण भएका थिए। जीवनशैलीका कोणबाट महिला-महिलाबीच मात्र विविध विषयमा कुराकानी हुने कार्यक्रम शैलीमार्फत स्रोत व्यक्ति रिजालले महिलाका विषयमा हिन्दू धर्मग्रन्थमा भएका अत्यन्त सकारात्मक कुरालाई प्रकाशमा ल्याउनुभएको छ। यसबाट पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजले सकारात्मक कुरालाई कुटिलतापूर्वक लुकाउँदै र प्राकृतिक विशेषतालाई नकारात्मक तरिकाले बढाइ-चढाइ गर्दै महिलालाई जबरजस्ती पछ्याइ धकेलेको रहेछ भन्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। अन्तर्वार्ताको विषयका हिसाबले महिला सशक्तीकरणमा लैङ्गिक अवधारणा त्यति नयाँ होइन। विषय-बोधका दृष्टिले भने अन्तर्वार्ताको यो अंश गहन मात्र होइन, खोजका दृष्टिले पनि अत्यन्त नयाँ कुरा सार्वजनिक गर्न सफल छ। यस प्रकारको ज्ञानले महिलाको समानुपातिक समावेशी अधिकारको अवधारणामा नयाँ युगको माग अनुकूल गुणात्मक पुट थपेर मानव विकासमा फड्को मार्न सघाउँछ। नेपाली बोलीमा अङ्ग्रेजी भाषाको हल्का प्रभाव भल्कने रिजालको बोलीमा स्टुडियोको वातावरण र माइक्रोफोनको उपस्थितिले अस्वाभाविक असर पारेको चाल पाइँदैन।

सबै महिलाहरू उत्तिकै र उस्तै भाषा, शैली, विषय-बोध र बोली भएका हुँदैनन्। रेडियोबाट प्रसारित सबै अन्तर्वार्तामा यस खालका गुण, मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाको समन्वयसहित नयाँ-नयाँ कुरा भेटिन्छन् भन्ने पनि छैन। संवादका क्रममा भाषिक र भाषेत्तर उपायहरू संगसंगै उपयोग गरिने भएकाले कुनै पनि वक्तामा मौलिक विशेषताको सम्भावना भने फराकिलो देखिन्छ। भाषामा सामाजिक सम्बन्धको स्थापनाका लागि कसरी बोल्ने र दोहोरो कुराकानीमा कसरी सहभागी हुने भन्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् (ट्रडजिल सन् १९९५ : ११०)। समाजमा महिला र पुरुषको लैङ्गिक भेदभावको कुरा अलि जटिल नै छ। बदलिँदो समाजमा व्याकरणका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी विधान र साँच्चैका पुरुष र महिलाबीच निककै अन्तर पनि देखिन्छ। पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी विधान निश्चित भइकन पनि अमूर्त र विषयगत छन् र ती शायद भाषामा पाइने सबैभन्दा बढी सांस्कृतिक भेदभाव जनाउने शब्दहरू हुन् (मित्तर र स्विपट सन् १९९७ : ६२)। लैङ्गिक दृष्टिले भाषाको व्याकरण-विधान नै अमूर्त र विषयगत छ भन्ने बुझ्न थालेपछि महिलाको बोलीमा पाइने भनी विश्वास गरिएका शिष्टता, मिलनसारिता र कोमलताजस्ता विशेषतामा समेत ह्रास आउन थालेको पाइन्छ।^२ लैङ्गिक

^२ जे. कोट्सले ओमेन, मेन एण्ड ल्याङ्गवेज भन्ने पुस्तकमा महिलाहरूको भाषामा शिष्टता, कोमलता जस्ता स्वभाव भल्कने कुरा विभिन्न पृष्ठमा उठाएकी छन्। महिलाले शिष्ट भाषा प्रयोग गर्नुपर्छ भनेर

समतामूलक सामाजिक चेतनाको विश्वव्यापीकरणले नेपाली समाजमा पनि प्रभाव पार्न थालेको छ। पत्रकारितामा भित्रिएको समतामूलक भाषा प्रयोगको सैद्धान्तिक सीमाले^३ रेडियो अन्तर्वार्ताहरूमा प्रस्तुत हुने महिला बोलीका जीवन्त लवजलाई भने छेक्न सक्दैन। उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डार मात्र भाषा होइनन्। यी तीनै कुराको जगमा उभिएको संवाद शैलीले भाषेत्तर विशेषता पनि ग्रहण गर्छ र व्यक्तिलाई सामाजिक पहिचान दिन्छ। यस अध्ययनमा रेडियो अन्तर्वार्ता ढाँचामा सहभागीहरूको कथको सरसर्ती समाजभाषिक विश्लेषण गरिएको छ।

युगान्तकारी सङ्क्रमणको गम्भीर मोडमा प्रसारण भएका रेडियो अन्तर्वार्ताका संवादले युगलाई कतिको बोकेका छन् वा पुरानै सोचको विँडो मात्रै थामेर साधन, स्रोत र समयको मलामी गइरहेका छन्? यस खालको जिज्ञासा मेट्ने मूल उद्देश्यले प्रेरित भएर यो अध्ययन गरिएको हो। माध्यम अनुरूपको भाषिक संहिता र शैलीले वक्ताको अभिव्यक्ति प्रभावित हुने निश्चित छ। यति हुँदाहुँदै पनि रेडियो अन्तर्वार्तामा सहभागी नेपाली महिलाको संवाद शैलीमा केही मौलिक विशेषताहरू पो भेटिन्छन् कि?

नेपाली महिला-महिला र महिला-पुरुषबीच प्रयोग हुने संवादको शैली समतामूलक छ कि भेदभावजन्य पनि छ? बोल्ने क्रममा वाक्यहरूको आपसी सम्बन्ध, सम्बन्धको सहजता वा असहजता, सम्बन्धको तर्कपूर्णता वा तर्कहीनता आदिमा लैङ्गिक विशेषता भल्किन्छ कि सामान्य नै भेटिन्छ त? विषय-बोधका हिसाबले संवादका अंशहरू पितृसत्ताको आधारसूत्र सामन्तवादबाट समतामूलक पुँजीवादी समाजवादतर्फ बदलिँदै गरेको युगअनुकूल छन् वा छैनन् भन्ने प्रश्नको जवाफ यसमा खोजिएको छ।

कार्यक्रम छनोटका आधार र सीमा

यो अध्ययन मूलतः महिलाको संवाद शैलीमा केन्द्रित भएकाले महिलालाई नै केन्द्रबिन्दुमा राखेर कार्यक्रम र तिनका अङ्गहरूको छनोट गरिएको छ। रेडियो

औपचारिक शिक्षा दिइने जापानमा अहिलेका नवयुवती पुस्ताले भने त्यसलाई लत्याउँदै समतामूलक शब्द प्रयोग गर्न थालेको पाइएको छ (उएनो सन् २००६)।

^३ सन् १९७७ मा नै सञ्चारमा लैङ्गिक भेदभावजन्य भाषालाई प्रश्रय नदिने अवधारणाअनुरूप 'विदाउट वायस : अ गाइडबुक फर नन्डिस्क्रिमिनेटरी कम्युनिकेसन' भन्ने निर्देशिका बनेको थियो। यो निर्देशिका वेस्टली (सन् १९८० : ३५७-३६१) मा प्रकाशित छ, जुन इन्टरनेसनल एसोसिएसन अफ विजिनेस कम्युनिकेटर्सको कपिराइटमा सार्वजनिक भएको थियो।

सगरमाथाबाट २०६४ साल असोज महिनामा प्रसारित ७० ओटा कार्यक्रममध्ये अन्तर्वार्ता^४ भएका साप्ताहिक कार्यक्रमहरू मात्र यसमा समेटिएका छन् । दक्षिण एसियामै पहिलो गैरसरकारी एफएम स्टेसनका रूपमा चिनिएको रेडियो सगरमाथाले निरन्तर प्रसारणमा दस वर्ष पूरा गरेको छ । नेपाली भाषाको प्रयोगमा अपेक्षाकृत सचेत मानिएको यस रेडियोको स्टुडियोमा अन्तर्वार्ताका लागि निम्त्याइने व्यक्तिहरू प्रायः नेपालका विभिन्न भेकबाट आएर राजधानीमा बसोबास गरेका हुने गर्दछन् । विविधताको सम्भावना बढी भएको कारणबाट अध्ययन तथा विश्लेषणका लागि यही स्टेसनलाई छनोट गरिएको हो । एकलैङ्गिक अर्थात् महिला-महिला सहभागी भएका अन्तर्वार्ता र मिश्रितलैङ्गिक अर्थात् महिला-पुरुष दुवै सहभागी भएका अन्तर्वार्ता यस अध्ययनमा समेटिएका छन् । निर्धारित समयको सीमामा पर्ने एकल अर्थात् जम्मा एक जना स्रोत व्यक्ति सहभागी भएका र समूह अर्थात् दुई वा दुईभन्दा बढी स्रोत व्यक्ति सहभागी भएका अन्तर्वार्ताका जम्मा १० ओटा साप्ताहिक कार्यक्रम भेटिए (हेर्नुहोस् तालिका ७.१) । तिनै १० ओटा साप्ताहिक कार्यक्रमका कुल ४४ ओटा अङ्क असोज महिनामा प्रसारणमा आएका थिए । अध्ययनका लागि समेटिएका कार्यक्रमहरूको कुल अवधि ५४० घण्टा रहेकोमा अध्ययन प्रयोजनका लागि उपयुक्त खण्डहरूलाई मात्र लिँदा अध्ययनको दायरामा परेका कार्यक्रम खण्डहरूको कुल अवधि २७ घण्टा ४५ मिनेट पुगेको छ । तीमध्ये पनि महिला-महिला र महिला-पुरुष दुवै सहभागी भएका कार्यक्रमका अङ्क र उल्लेख्य अंशलाई मात्र अध्ययन सामग्रीका रूपमा छनोट गरिएको छ ।

अन्तर्वार्ता समेटिएका साप्ताहिक कार्यक्रमहरूमा कार्यक्रम सञ्चालक सञ्चारकर्मीबाहेक कुल ४६ जना सहभागीमध्ये जम्मा २७ महिला समाविष्ट भएको पाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा महिला सहभागी नभएका कार्यक्रमका सहभागीलाई घटाएपछि बाँकी रहेका कुल ४४ जना समेटिएका छन् । तीमध्ये ३५ जना सहभागी स्रोत व्यक्ति र नौ जना सहभागी सञ्चारकर्मीको भूमिकामा

^४ अन्तर्वार्ता भनेको दुई व्यक्तिबीचको उद्देश्यमूलक कुराकानी भएको निचोड लेखक रघु मैनालीले *रेडियो पद्धति* भन्ने पुस्तकमा प्रस्तुत गरेका छन् । अन्तर्वार्ता लिनु भनेको पक्ष र विपक्षबीचको बहस होइन (मैनाली २०५९ : ८८) । एउटा अलग्गै सामग्रीका रूपमा रेडियो अन्तर्वार्ता भन्नाले रेडियोले अन्तर्वार्ता नै भनेर आफ्नो कार्यक्रम सूचीमा राखेको र एउटा रेडियो पत्रिकाभित्र राखिएको छुट्टै सामग्रीलाई बुझ्न सकिन्छ (पौड्याल २०६० : ४४) । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी यस अध्ययनमा छलफल, बहस, अन्तर्क्रिया आदिभन्दा पनि दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिबीच प्रश्नोत्तरकै शैलीमा भएका कुराकानी र त्यसका अंश मात्र समेटिएका छन् ।

तालिका ७.१ : अध्ययनमा समाविष्ट कार्यक्रमको विवरण

कार्यक्रमको नाम	कार्यक्रमको प्रकार	अवधि (मिनेट)	कार्यक्रमको सङ्ख्या	कुल अवधि (मिनेट)	सहभागी सङ्ख्या	
					महिला	पुरुष
सह-अस्तित्व	साप्ताहिक	४५	४	१८०	६	०
सञ्जीवनी	साप्ताहिक	३०	४	१२०	६	२*
सफलताको गोरेटो	साप्ताहिक	४५	४	१८०	३	०
शैली	साप्ताहिक	४५	५	२२५	५	०
समावेशी अभियान	साप्ताहिक	३०	५	१५०	१	४
सहभागिता	साप्ताहिक	३०	४	१२०	१	१*
शिक्षा डबली	साप्ताहिक	३०	५	१५०	१	२*
हाम्रो सरोकार	साप्ताहिक	३०	४	१२०	१	३
उहिले बाजेका पालामा**	साप्ताहिक	३०	४	१२०	०	४
युवा आवाज	साप्ताहिक	६०	५	३००	३	३*
जम्मा			४४	१,६६५	२७	१९

स्रोत: कार्यक्रम अनुगमन ।

* अध्ययन अवधिमा प्रसारित कार्यक्रममा सहभागी पुरुष स्रोत व्यक्तिको सङ्ख्या जम्मा १९ भए पनि महिलामिश्रित अन्तर्वार्तामा सहभागी आठ जना मात्र यहाँ समेटिएका छन् । यस तालिकामा सञ्चारकर्मीहरूलाई जोडिएको छैन । उनीहरू महिला सात र पुरुष दुई जना मात्र छन् ।

** साप्ताहिक भए पनि महिला सहभागी नै नभएको अन्तर्वार्तालाई यस अध्ययनमा समेटिएको छैन ।

छन् । यस अध्ययनमा सञ्चारकर्मी महिला सात र पुरुष दुई जना परेका छन् । अध्ययनका लागि अन्तर्वार्तामा महिला अनिवार्य गरिएकाले पुरुष सहभागीको सङ्ख्या कम समेटिन आएको हो ।

पुरुषहरू मात्र सहभागी भएका, टेलिफोनबाट लिइएका र दैनिक कार्यक्रममा समाविष्ट भएका कुनै पनि खालका अन्तर्वार्तालाई यस अध्ययनमा समेटिएको छैन । साथै, प्रस्तुत अध्ययनले रेडियो अन्तर्वार्तामा अभिव्यक्त भाषिक सामग्रीका आधारमा संवादको शैलीगत समाजभाषिक विश्लेषण गर्ने भएकाले यसमा रेडियो स्टेसनको जनशक्ति व्यवस्थापन, सामान्य प्रशासन, अन्तर्वार्तामा सहभागिता सन्तुलन, आर्थिक स्रोत, प्राविधिक साधनजस्ता भौतिक पक्षलाई समेटिएको छैन । अन्तर्वार्ताका विषयवस्तु पक्षलाई पनि समग्रमा नभई संवादको प्रसङ्ग मिल्ने ठाउँमा मात्र केलाइएको छ ।

तालिका ७.२ : रेडियो कार्यक्रममा सहभागी व्यक्तिको पेसागत संलग्नता

क्र.सं.	सहभागीको पेसा वा पहिचान	प्रतिशत*
१.	संस्था प्रतिनिधि	५१
२.	विशेषज्ञ/प्राध्यापक	३३
३.	सामाजिक अभियन्ता	२६
४.	कामकाजी गृहिणी	१९
५.	विद्यार्थी/युवा	१९
६.	राजनीतिक नेतृत्व	१५
७.	स्वतन्त्र व्यवसायी	१५
८.	घरेलु कामदार	४

* यहाँ एउटै व्यक्ति एकभन्दा बढी पेसा वा पहिचानमा रहेका कारण जम्मा प्रतिशत एक सयभन्दा अधिक हुन पुगेको छ ।

भौगोलिक दृष्टिले पूर्वमा मोरङदेखि पश्चिममा डडेलधुरासम्मका सहभागी यसमा समेटिएका छन् । १० वर्ष वा सोभन्दा बढी अवधि राजधानीमा बसोबास गरेका सहभागीलाई राजधानीमै समावेश गरी गरिएको सङ्ख्यात्मक वितरणलाई आधार मान्दा राजधानीका ४४, राजधानीभन्दा पूर्वका ३० र राजधानीभन्दा पश्चिमका २६ प्रतिशतको सहभागिता छ । पहाडदेखि उपत्यका, भित्री मधेस र तराई क्षेत्रसम्मका व्यक्तिको सहभागिता यसमा भेटिएको छ । सहभागीहरूलाई पेसा वा पहिचानको कोणबाट नियाल्दा सबैभन्दा बढी संस्थागत प्रतिनिधिहरू छन् (हेर्नुहोस् तालिका ७.२) । उच्च शिक्षित, उच्च पदस्थ, उद्योगी, कलाकार आदिदेखि अत्यल्पशिक्षित, घरेलु कामदार, शोषित, पीडित तर सचेत, सङ्गठित, आन्दोलनरत व्यक्तित्वका अन्तर्वार्ता यस अध्ययनमा समेटिएका छन् । वर्गीय दृष्टिले उच्च मध्यमदेखि विविध कोणबाट सीमान्तकृत महिलाहरूसम्मको सहभागिता छ । यहाँ भने जटिल जातीय पहिचानलाई सरसर्ती मात्रै केलाइएको छ । बाहुन वा क्षेत्री ४४ प्रतिशत, नेवार १९ प्रतिशत, जनजाति पनि १९ प्रतिशत र परम्परादेखि दलित भनिएकाहरू ११ प्रतिशत सहभागी छन् । थरका आधारमा मात्र जातीय पहिचान छुट्ट्याउन नसकिनेहरूको सङ्ख्या सात प्रतिशत छ । अन्तर्वार्तामा मधेसी महिलाको पनि सहभागिता छ ।

अध्ययन विधि र रूपरेखा

यस अध्ययनमा रेडियो अन्तर्वार्तामा सहभागी सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्तिको संवाद शैलीको भाषिक र भाषेत्तर विशेषताहरूको परीक्षण र पहिचान गरिएको छ । रेडियो अन्तर्वार्ता प्रयोजनमा प्रयुक्त सामग्रीलाई विशेषतः अन्तर्क्रियाका चार

सूत्रहरू^५ गुणस्तर, मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाका आधारमा समाजभाषिक कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। मूलतः गुणस्तर, मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाका आधारमा दिइएका उपशीर्षकअनुसार उदाहरणहरू लिएर विश्लेषण गरिए पनि कतिपय उदाहरणहरू उक्त चारै कोणबाट विश्लेषणयोग्य पाइएका छन्। त्यस्ता उदाहरणको विश्लेषणका क्रममा समाजभाषाविज्ञानका अल्पतम प्रत्युत्तरदेखि प्रशंसापरक भाषासम्मका दस लैङ्गिक सूत्रहरूको^६ आंशिक उपयोग गर्दै मिश्रित विधि समेत अपनाइएको छ।

यस अध्ययनको परिचय खण्डलाई छोड्ने हो भने मूल रूपमा संवादको गुणस्तर, संवादको मात्रा, संवादको सम्बन्ध र संवादको तरिका गरी चार खण्डमा विभाजन गरिएको छ। गुणस्तर खण्डमा सत्य-तथ्य, श्रवण सचेतता, गल्ती सच्याउने तत्परताजस्ता पक्षमाथि प्रकाश पारिएको छ भने मात्रा खण्डमा लैङ्गिक पूर्वाग्रह, व्यक्तिगत आनीवानी, भूमिका र समय चेतना जस्ता कुरा उठाइएका छन्। त्यस्तै, सम्बन्ध खण्डमा दिशा र लक्ष्यप्रतिको निर्दिष्टता, प्रश्न र उत्तरको रसायन, भावको धार, सहभागीको तालमेलबारे चर्चा गरिएको छ। तरिका खण्डमा व्याख्या गर्ने ढङ्ग, लैङ्गिक हमला, पूरक प्रश्न, प्रश्नको लम्बाइ, अस्पष्टता, सड्कोच र अनुकरणीय पक्षलाई विश्लेषणको घेरामा पारिएको छ। उक्त चारै खण्डमा मुख्यतः दुई-दुईओटा अन्तर्वार्ताका प्रतिनिधि अंशलाई उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ। थप उदाहरणहरूको चाहिँ सङ्क्षेपमा प्रसङ्ग जोडेर समग्रमा विश्लेषण गरिएको छ। त्यसपछि अन्तर्वार्ताको गुणस्तर, मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाको शैलीगत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

संवादको गुणस्तर

असत्य र प्रमाणहीन कुराले संवादलाई गुणस्तरहीन तुल्याउँछ। सत्य बोल्नुपर्छ र ठहरिने कुरा गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताले गुणस्तरिय संवादको अपेक्षा गर्दछ। सत्य

^५ अन्तर्क्रियात्मक भाषाको समाजवैज्ञानिक अध्ययनमा प्रचलित पाउल ग्राइसको यो सैद्धान्तिक सूत्र 'तर्क र संवाद' शीर्षक लेखनगायत अन्य केही लेखहरूमा पाइन्छ (यादव र रेग्मी २०५८ : ३१२)। सन् १९६७ मा हार्भर्ड विश्वविद्यालयमा विलियम जेम्स भाषणमालामा दिइएको व्याख्यानबाट सिद्धान्तका रूपमा यसको स्थापना भएको हो। भाषाविज्ञानको संवादात्मक सिद्धान्तअन्तर्गतको यो सूत्र पत्रकारिता क्षेत्रसित पनि उत्तिकै मिल्दो-जुल्दो देखिन्छ।

^६ दस लैङ्गिक सूत्रहरू यस प्रकार छन् : क) अल्पतम प्रत्युत्तर, ख) प्रश्नात्मक अभिव्यक्ति, ग) पालो लिने-दिने प्रवृत्ति, घ) कुराकानीको विषय बदल्ने बानी, ङ) आत्म प्रकाशन, च) मौखिक आक्रमण, छ) श्रवण र सचेतता, ज) प्रभुत्व र पराधीनता, झ) शिष्टता, मिलनसारिता र कोमलता, र ज) प्रशंसापरक भाषा विकिपेडिया सन् २००८बी।

सूचना पत्रकारिताको आधारभूत सर्त पनि हो ।^७ रेडियो अन्तर्वार्ता पत्रकारिताको श्रव्य माध्यमको एउटा विधा भएकाले सहभागीबाट सत्य कुराको मात्र अपेक्षा गरिन्छ । जोसुकैबाट पनि सामान्य अवस्थामा त सत्य अर्थात् गुणस्तरीय कथनको अपेक्षा गरिन्छ भने पत्रकारिताको सशक्त र प्रभावकारी माध्यम रेडियोको जीवन्त विधा अन्तर्वार्तामा त्यो अनिवार्य नहुने कुरै भएन । रेडियो सगरमाथाले उच्च व्यावसायिक मर्यादा, अभ्यास र गुणस्तर कायम राख्दै निष्पक्षता, सन्तुलन र विश्वसनीयताका सिद्धान्तको पालनामा जोड दिएको छ ।^८ सञ्चारकर्मी होस् वा स्रोत व्यक्ति – दुवै नै श्रोताप्रति इमान्दार हुनुपर्छ । कुराकानीका क्रममा असावधानी वा नियतवश कसैले असत्य बोलेको छ भने थाहा पाउनासाथ त्यसलाई सच्याउनुपर्ने हुन्छ ।^९ यो पत्रकारिताको आदर्श मात्र होइन, आचार संहिताको परिपालना पनि हो । सञ्चार माध्यमबाट जनस्तरमा असत्य सूचना र गलत सन्देश नजाऊन् भन्ने कुरामा सदा सतर्क हुनुपर्छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि रेडियो सगरमाथाको अन्तर्वार्तामा सहभागीमध्ये कतिपयको संवादको गुणस्तरमा ढक्क भएर विश्वास गर्न र पूर्णतः भर पर्न सकिने तथ्य फेला परेका छैनन् । गल्तीबारे समाचारमा भन्दा अन्तर्वार्तामा कमै चाल पाउने गरेको बुझिएको छ । सामान्यतः एक व्यक्तिले भ्याउनेभन्दा बढी कार्यक्रम चलाउनुपर्ने भएकाले कतिपय सञ्चारकर्मीहरू आफैँले लिएका अन्तर्वार्ता र बनाएका कार्यक्रमबारे समीक्षा गर्न नपाइरहेको बाध्यता बुझ्न गाह्रो छैन । यस्तो अवस्थामा श्रोताले प्रतिक्रिया जनाइदिएन भने गल्ती सच्याउने तत्परता पनि क्षीण रहन्छ ।

^७ अमेरिकी समाचारपत्रका सम्पादकहरूको समाजले सन् १९२३ मा पत्रकारिताका सात सिद्धान्त तय गर्दा चौथो नम्बरमा सत्यता तथा यथार्थता (वेस्टली १९८० : ३८४) लाई राखेर त्यसलाई पत्रकारिताको आत्मा स्वीकारेको पाइन्छ भने सन् १९८३ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घ शैक्षिक, वैज्ञानिक र सांस्कृतिक आयोग (युनेस्को) ले जारी गरेको पत्रकारिताको पेसागत नैतिकतासम्बन्धी सिद्धान्तले 'जनताको सत्य सूचना पाउने अधिकार' लाई पहिलो नम्बरमा राखेर सत्य सूचनाको सम्प्रेषणलाई सर्वाधिक महत्त्व दिएको छ (दाहाल २०५८ : २६) । पत्रकारिताका हरेक विधामा सत्य-तथ्यलाई आधारभूत सर्तका रूपमा ग्रहण गरिन्छ ।

^८ रेडियो सगरमाथाको प्रसारण निर्देशिका २०६३ को १० नम्बर बुँदामा यस कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

^९ रेडियो सगरमाथाको प्रसारण निर्देशिका २०६३ मा गल्ती नहोस् भनेर उच्च सतर्कता अपनाउने र गल्ती भइहालेमा तत्काल गल्ती सच्याउने कुराको पनि उल्लेख छ । यस्तै, नेपाल पत्रकार महासङ्घसितको सहकार्यमा प्रेस काउन्सिल नेपालले जारी गरेको पत्रकार आचार संहिता-२०६० (संशोधित तथा परिमार्जित-२०६४) मा पनि गल्ती सच्याउने तत्परतालाई समेटिएको छ । आचार संहितामा पत्रकार र सञ्चार माध्यमहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्यका रूपमा उल्लेख गरिएका बुँदाहरूमध्ये नवौँ बुँदामा उल्लेख छ, "प्रकाशन तथा प्रसारणका क्रममा भएका त्रुटि एवं गल्तीको जानकारी हुनासाथ यथाशीघ्र त्यस्तो गल्ती एवं त्रुटि सच्याउने तथा सप्रमाण खण्डन वा प्रतिक्रिया आएका प्रस्ट भाषामा उचित स्थान दिई प्रकाशन-प्रसारण गर्नु पत्रकार तथा सञ्चार माध्यमको कर्तव्य हुनेछ (प्रेस काउन्सिल नेपाल २०६४ : ५) ।

अध्ययनमा समेटिएका कार्यक्रमहरूको अनुगमनबाट श्रोताको प्रतिक्रियाका आधारमा गल्ती सच्याउने अभ्यास भएको उदाहरण भेटिएन।^{१०}

सन्दिग्ध तथ्यमा श्रवण सचेतता

गुणस्तरका दृष्टिले नियाल्दा २०६४ असोज २ गते प्रसारित *शिक्षा डबली*मा प्रयुक्त संवादको एउटा अंश :

सञ्चारकर्मी जस्तो समाहित शिक्षा अवस्थाको कुरा गर्दाखेरि कस्तो छ ?

स्रोत व्यक्ति १ अ समाहित शिक्षाको कुरा गर्दाखेरि सबभन्दा पहिले त अ हाम्रो सरकारको जो नीति छ, त्यो चाई असाध्य राम्रो छ । अ म्ह तर, हँ दुर्भाग्यवश, नीति त राम्रो छ तर तेस्को इम्प्लिमेन्टेशन कार्यान्वयन पक्ष चाइने कमजोर छ । ह बैनीले भख्खर गरेको उद्घोषणमा म अलिकति सच्याउन चाहन्छु । हअ हाम्रो देशमा प्रत्येक दसजनामा एकजना बालबालिका कुनै न कुनै किसिमका अपाङ्गताले ग्रसित छन् । र म्ह सङ्ख्या हेर्ने हो भने बालबालिकाहरूको पपुलेशनको दस प्रतिशत हअ पड्न जान्छ तेस्मा, र तेस्मा मोटामोटी तेर लाख बालबालिकाहरू हाम्रो देशमा छन् । अ जो कुनै न कुनै अपाङ्गता लिएर अँ ऐले बाँचिरहेका छन् । ए र, तेस्मा खालि शारीरिक अपाङ्गता मात्रै होइन, हगि ? त्यो साडे बार लाख तपाईंले भन्नुभा छ नि, अ त्यो शारीरिक मात्रै हैन, तेस्मा आँखा नदेख्ने, ह त्यो समस्या भएकाहरू, अँ कान सुन्न नसक्ने ह समस्या भएकाहरू हैन ? अँ जस्लाई हामी बहिरा भन्ने चलन छ । त्यो मलाई शब्द मन पर्दैन । अ अनिखेर

^{१०} रेडियो सगरमाथाका केही सञ्चारकर्मीहरू अनौपचारिक तवरमा कुराकानी हुँदा बैनकभन्दा साप्ताहिक कार्यक्रम अन्तर्गतका अन्तर्वार्तामा श्रोता प्रतिक्रिया कमै आउने गरेको अनुभव व्यक्त गर्छन् । समाचारमा हुने गल्तीबारे भने समाचार कक्षमा खुलेर समीक्षा गरिने र गल्ती नदोहोर्नाउने कुरामा सचेत हुने कुरा रेडियो सगरमाथाका घमराज लुईटिलले स्मरण गरेको पाइन्छ । उनकै लेखमा समाचारकर्मीले नै अन्य फर्म्याटका कार्यक्रम पनि चलाउनुपर्ने कुराको उल्लेख छ (लुईटिल २०६२ : २५५) । यस स्थितिमा अहिले पनि परिवर्तन आएको देखिँदैन । सोही पुस्तकमा रेडियो सगरमाथाबाट प्रसारण हुने *आजका कुरा*का तत्कालीन सञ्चालक किरण पोखरेललाई उद्धृत गर्दै एफएम रेडियोमा हुकंदो अन्तर्क्रिया शीर्षक लेखमा कोमल भट्ट लेख्छन्, “कार्यक्रम सिद्धिनेवित्तिकै श्रोताहरूले ... फोन गरेर प्रतिक्रिया दिने गर्छन्” (भट्ट २०६२ : ३९१) ।

तेस्तै गरिकन ह यो बौद्धिक अपाङ्गता भएका भाइबहिनीहरू र शारीरिक अपाङ्गता भएका भाइबैनीहरू मोटामोटी यो चार किसिमका । तर अ सरकारबाट कस्तो भाको छ भने अ विभिन्न किसिमका ह डिफिनिशन हगि ? अ परिभाषा पनि निकालिएको छ, जुन एकदम छर्लङ्ग छ । र, मैले भनिहालें कार्यान्वयन पक्ष चाइने कमजोर छ । जस्ले गर्दाखेरि समाहित शिक्षाको राम्रो नीति हुँदाहुँदै पनि तेस्मा अपाङ्गता भएका भाइबहिनीहरू अइलेसम्म चइने अटाएका छैनन् ।

विश्लेषण

प्रस्तुत उदाहरणमा सञ्चारकर्मी शान्ता बस्नेत र स्रोत व्यक्ति नूपुर भट्टाचार्य दुवै महिला हुन् । अपाङ्गता भएका केटा-केटीहरूलाई पढाइने समाहित शिक्षाका बारेमा सञ्चारकर्मीले भूमिका बाँधिसकेपछि स्रोत व्यक्तिलाई विषयगत प्रश्न गरेको देखिन्छ । उत्तरका क्रममा सञ्चारकर्मीको कथनलाई जनाउ दिएरै सच्याइएको छ । यसबाट गुणस्तरीय जानकारीका दृष्टिले सञ्चारकर्मीको गृहकार्य कमजोर देखिन्छ भने स्रोत व्यक्तिको सशक्तताले गलत सूचना सच्याइएको छ । स्रोत व्यक्तिले भौतिक तथ्यलाई मात्र होइन, विषयवस्तुलाई पनि मानवीय धरातलमा उभ्याएर सूक्ष्म तरिकाले बुझेको पाइन्छ । अन्तर्क्रियात्मक, स्पष्ट र क्रमबद्ध अभिव्यक्तिले श्रोताको ध्यान तान्ने भएकाले मात्रा पनि ठीकै देखिन्छ । यसमा भाषिक कमी-कमजोरी छन् तर पनि सत्य-तथ्यका हिसाबले स्रोत व्यक्तिको संवादलाई गुणस्तरीय मान्नुपर्दछ । यसबाट महिलाहरू एकातिर विशेषज्ञका रूपमा गुणस्तरीय सेवा मात्र होइन, परामर्श संवाद पनि गर्न सक्छन् भन्ने पुष्टि हुन्छ भने अर्कातिर यो विशेषता लैङ्गिक नभएर वैयक्तिक भएको कुरा सञ्चारकर्मीको भाषिक र विषय-बोधको स्तरले देखाउँछ । यस खालको सचेतता कतिपय सञ्चारकर्मीले कायम राख्न नसकेका अन्य उदाहरण पनि छन् । कार्यक्रम *शैली, सह-अस्तित्व, सञ्जीवनी* आदिका कतिपय अन्तर्वातामा कतै न कतै यस्तो अनुभव हुन्छ ।

तथ्यापरक भ्रष्टकन लैङ्गिक अन्धता

गुणस्तरकै दृष्टिले नियाल्दा असोज ५ गते प्रसारित *सह-अस्तित्व* कार्यक्रममा प्रयुक्त संवादको उल्लेख्य अंश :

सञ्चारकर्मी   एक तिहाइ उठाउने त छँदैछ हैन ?

स्रोत व्यक्ति
सञ्चारकर्मी
स्रोत व्यक्ति
सञ्चारकर्मी
स्रोत व्यक्ति

अँ,
मुख्य कुरा त के भने संसदमा
हजुर,
आउने चाई एक तिहाइ आइपुगनुन्च कि आइपुगनुन्न ?
समस्यै यहींनेर छ । अहिले अब बन्दसूचीलाई हेर्दाखेरि हँअँ
बन्दसूचीको जुन चाइने विधेयकमै प्रस्ट किटान गरेर हऽ
राखेको छऽऽ । जस्तै अब बन्दसूचीमा मदेसीबाट, दलितबाट,
उत्पीडित जाति आदिवासी जनजातिबाट भनेर पिछडिएको
क्षेत्र अन्य भनेर चाइने अऽऽ जुन पर्सेन्ट तोकिएको छ, त्यस्मा
मइला-पुरुष, मइला-पुरुष दिनैपछ । त्यसो भएको हुनाले
पचास पर्तिसत चइने पुरुष उम्मेदवार हुन्छ भने पचास
पर्तिसत चइने महिला उम्मेदवार हुन्छ । यसमा समस्या
छैन । तर अब जहाँसम्म चइने यो भूगोल अँ भूगोलमा
चाइनी अब हँऽ त्यस्तो खालको किटान गच्या छैन । दुवैतिर
तेतीस पर्सेन्ट भनेको हुनाले चइनी अऽअऽ भूगोलमा चइनी
थोरै भए पनि पुग्छ भन्ने खालको पनि छ । अऽ यसो गर्दाखेरि
चइनी हामीले बन्दसूचीको पचास पर्सेन्ट मैला उम्मेदवार
भए पनि जित्ने त होइन त्यो ट ! टचो नाम मात्रै पचास
पर्सेन्ट मैला उम्मेदवार हो । जसरी पुरुषहरूको पचास पर्सेन्ट
नाम हुन्छ । तर अब अँऽऽ जित्ने क्रममा ट अब आडि मात्रै
भयो भने पनि पचिस पर्सेन्ट हुन्छ ।

सञ्चारकर्मी
स्रोत व्यक्ति
सञ्चारकर्मी
स्रोत व्यक्ति
सञ्चारकर्मी

तर बन्द सूचीमा बन्दसूची
तेस्ले गर्दाखेरि त आठ पर्सेन्ट मात्रै
बन्दसूचीमा जाँदाखेरि त नि एक
हजुर,
एक दुई तीनबाट गएर जाँदाखेरि तीन नम्मरमा मइला भो'नि
छ नम्मरमा जाँदाखेरि त फेरि अर्को मइला हुन्चे नि त ।
त्योभन्दा पचास पचास भयो भने त पचासै जनाको पनि
चालिसभन्दा घटि त नहुन सकच नि त हइन र ?

स्रोत व्यक्ति

चालिससम्म त गारै हुन्छ पुक्नऽऽ । अब हिसाब किताब
गर्दाखेरि लऽ पच्चीस पर्सेन्ट किन मैला-पुरुष, मैला-पुरुष त
हाल्लै पच्यो । एकजना मइला एकजना पुरुष आउने भो ।

तेसो गर्दाखेरि पच्चीस पसेन्ट मइला भनुं न, पच्चीस पसेन्ट मइला चैने बन्दसूचीबाट । अनि तेसो गर्दाखेरि आठ पसेन्ट बाँकी हुन्छ । अब आठ पसेन्ट त भूगोलबाट दिनैपछि, अँऽऽ तेसो भएपछि मात्रै तेत्तीस पसेन्ट अँऽ को स्थितिमा आउँछ ।

विश्लेषण

यो स्रोत व्यक्ति महिला र सञ्चारकर्मी पुरुषबीचको संवाद हो । अनावश्यक शब्द र ध्वनिले अलमल्याउन खोजे पनि तथ्यका दृष्टिले यो संवाद गुणस्तरीय छ । संवादको शैली सुरुमा अल्पतम प्रत्युत्तरको छ र बीचमा आइसकेपछि पालो लिने-दिने क्रममा तँछ्छाडमछ्छाड देखिन्छ । स्रोत व्यक्ति अष्टलक्ष्मी शाक्य र सञ्चारकर्मी किरण पोखरेल दुवैमा सत्यप्रतिको सचेतता र विश्लेषणको क्षमता जोडका तोड देखिन्छ । अस्पष्टता हटाउने र यथार्थ प्रस्टचाउने दिशामा यो संवाद लक्षित छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि सार्वजनिक रूपमा महिलालाई अपमान गर्ने क्रियापद 'हुन्चे' प्रयोग गरेर सञ्चारकर्मीले अर्को कोणबाट लैङ्गिक चेतनाको गुणस्तरचाहिँ खस्काएको पाइन्छ । त्यसले दिने गलत सन्देशमा सावधानी राख्न सकिएन भने राजनीतिक रूपमा युग परिवर्तन नै भएर महिलाहरूले राज्य पुनःसंरचनामा समानुपातिक स्थान पाए पनि दोस्रो दर्जाकै रूपमा हेर्ने सामन्ती प्रवृत्तिले निरन्तरता पाउने निश्चित छ । अन्तर्वाताको विषय र मुलुकको अग्रगामी परिवर्तन प्रक्रियाले अवश्य पनि गलत प्रवृत्तिको निरन्तरतामा क्रमभङ्गता खोजेको छ । सत्यभित्रको यस अनुद्घाटित सत्यलाई भने प्रस्तुत उदाहरणले आत्मसात् गर्न सकेको पाइएन । सह-अस्तित्वको यो अङ्कको प्रस्तुत अंश मात्र होइन, सञ्जीवनी, शैली, सहभागिता, युवा आवाज आदिका केही अङ्क र अंश यस खालका छन् । शैलीको एउटा अङ्कमा त सञ्चारकर्मी रूपा न्यौपानेले "महिला भएपछि लज्जास्पद हुनुपछि, ... चोथाले हुन्छे..." भन्ने कुरा गरेर सुरुमै भाषा र भाव दुवै पक्षको गुणस्तरमा कमजोरी प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । त्यसमा स्रोत व्यक्ति कान्ता रिजालको लैङ्गिक सचेतताले भने सत्य र प्रमाणसिद्ध कुरा उठाएर संवादको गुणस्तर जोगाएको पाइन्छ ।

अनुवादले जन्माएको सन्दिग्धताप्रति बेवास्ता

विभिन्न आधारमा अध्ययनमा समेटिएका नौओटा कार्यक्रममा भएका २३ ओटा अन्तर्वाताका विषय, प्रसङ्ग र प्रवृत्तिलाई विश्लेषण गर्दा कतिपय संवादको गुणस्तरमा सामान्य ध्यान पनि दिएको पाइएको छैन । नेपाली महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको

अवस्थाबारे असोज २६ गते प्रसारित *सह-अस्तित्व* कार्यक्रमअन्तर्गतकै एउटा अन्तर्वार्तामा सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्ति – दुवैमा महिला मात्र सहभागी छन्। संवादका क्रममा डा. लता वज्राचार्यले “अँ अवगत होला पड्ले ए ५३८ एकलाख वन थाउजेन्ड पर बर्थ पर लाइव बर्थ हुन्थ्यो भने ऐले २८१ भएको छ।” भनेर गलत कुरा गरिरहेको स्पष्ट सुनिन्छ। ‘एक लाख’ लाई अङ्ग्रेजीमा ‘वन थाउजेन्ड’ भनेर गलत अनुवाद गरिएकाले पदीय आधारमा जिम्मेवार र विषयका आधारमा विशेषज्ञले नै भनेको भए पनि मातृमृत्यु दरका तथ्यहरू स्वतः सन्दिग्ध भएका छन्। सञ्चारकर्मी नीरा रानाभाटले पनि श्रवण सचेतता र गल्ती सच्याउने तत्परता देखाएको पाइँदैन। विषयगत प्रश्न सोधिएको उक्त अन्तर्वार्तामा अनावश्यक, अशुद्ध र आगन्तुक शब्द, शब्द समूह र असङ्गत वाक्यको सहारा लिइएको छ। त्यसरी पनि प्रश्नअनुसारकै उत्तर दिन भने खोजिएको छ। दुवै महिलाहरू सशक्त हैसियतमा सञ्चारमाध्यममा संवाद गरिरहेका भए पनि अपेक्षित र आधारभूत गुणस्तर कायम राख्नबाट चुकेका छन्। मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाका दृष्टिले भने सो दिन प्रसारित अन्तर्वार्ताको संवाद शैलीलाई सामान्य नै मान्न सकिन्छ।

अनुपयुक्त शब्द तर इमानदार अभिव्यक्ति

अर्कातिर असोज १० गते प्रसारित *सञ्जीवनी* कार्यक्रममा रहेको एउटा अन्तर्वार्ताको कुरा गर्दा त्यसमा अनुपयुक्त शब्दको प्रयोगलाई संवादका क्रममै सञ्चारकर्मी दुर्गा कार्कीले सच्याउन खोजेकी छन्। पुरुष स्रोत व्यक्ति र महिला सञ्चारकर्मीको सहभागिता रहेको *सञ्जीवनी* कार्यक्रमको अन्तर्वार्ताका कतिपय संवाद अंशमा लामा र प्रभावहीन वाक्यहरू छन्। अङ्ग्रेजी र भाषिकागत प्रभावले वाक्यमा परम्परागत लैङ्गिक सङ्गति पनि हराएको छ। पर्यटन क्षेत्रमा पुरुषभन्दा महिलाहरूलाई बढी ‘विश्वास’ गरिन्छ भन्ने सत्यलाई स्रोत व्यक्ति मनोज तामाडले ‘चलाख’ शब्द प्रयोग गरेर कता-कता अर्कै तरिकाले अभिव्यक्त गर्न खोजेको पाइन्छ। सो अभिव्यक्तिमा शब्दले साथ नदिए पनि उदाहरणका माध्यमबाट सत्य प्रदर्शित भएको छ। इमानदार अभिव्यक्तिका हिसाबले कतिपय महिला मात्र होइनन्, जनजातिका पुरुष पनि गुणस्तरीय संवादकर्ताका रूपमा देखिएका छन्। यसमा सञ्चारकर्मी महिलाको श्रवण सचेतताले सकारात्मक भूमिका खेलेको छ। “महिलाहरू चलाख हुँदैनन् भन्ने होइन, विश्वासिलो बढी हुन्छन्” भनेर सामान्य सचेत गराइएपछि स्रोत व्यक्तिले सजिलो गरी “एकदम विश्वासिलो बढी हुन्छ” भन्दै पर्यटन क्षेत्रमा महिलालाई धेरै विश्वास गरिने कुरा थप उदाहरणसहित स्पष्ट गरेको पाइन्छ।

भाव छ सबल, भाषा भने कमसल

विश्लेषणका क्रममा, असोज ११ गते प्रसारित *सफलताको गोरेटो* भन्ने अन्तर्वार्ता कार्यक्रममा भएका संवादका कतिपय अंश छोटा प्रश्न र प्रश्नानुरूपकै उत्तर दिने शैलीमा अधि बढेको पाइन्छ। महिलाले महिलाको अन्तर्वार्ता लिने सो कार्यक्रममा उत्तर दिने बेला स्रोत व्यक्तिको भावात्मक पक्ष पनि सशक्त भएर प्रकट भएको छ। लैङ्गिक भेदभावको अनुभूतिबाट अङ्ग्रेजी हुन् कि नेपाली - सबै खालका शब्दलाई कता-कता मिसाउन खोजेको देखिन्छ। “...जाँ पनि महिला कम छ। एकडमै कम। एकडमै। अँ तयै हो घडले फ्यासिलिटी नदिनी।” चित्रकार सुषमा राजभण्डारीसँग सञ्चारकर्मी उर्वशी बस्न्यातले व्याडमिन्टनमा भएको व्यक्तिगत रुचि र त्यसमा महिला सहभागिताको कुरा उठाउँदा यसरी लैङ्गिक भेदभावको जरोसम्म पुगेर उत्तर दिइएको पाइन्छ। स्रोत व्यक्तिले प्रयोग गरेको भाषाको कमजोरीले भने सो कार्यक्रममा प्रयुक्त संवादको गुणस्तरलाई खस्काइदिएको छ। ‘परापूर्वकालदेखि’ हुनुपर्नेमा ‘पूरा पर्वकालदेखि’ समेत भनिएको छ। काठमाडौँली भाषिकाको प्रभावबाट सिर्जित शब्दहरू पनि प्रयोग भएका छन्। ‘एकडमै’, ‘घडले’, ‘टीजमा’ जस्ता कतिपय शब्द मात्रै हेरेर अर्थ लगाउने हो भने सो दिन प्रसारित *सफलताको गोरेटो* को संवाद निरर्थक पनि लाग्न सक्छ। कतिपय संवादका अंशको प्रस्तुति भने इमानदार छ। कतिपय प्रसङ्गमा संवादले प्रकट गर्न खोजेको लैङ्गिक भेदभावको अनुभूत सत्यको घनीभूत अभिव्यक्तिले गुणस्तरलाई धेरै हदसम्म जोगाएको मान्न सकिन्छ। अहिलेसम्म यस खालका सत्यलाई सार्वजनिक गर्ने गुणस्तरीय क्षमता महिलामा मात्रै देखिएको छ।

संवादको मात्रा

‘चाहिने कुरा बोल्नु र नचाहिने कुरा नबोल्नु’ भन्ने सार्वभौम मान्यताको सञ्चार क्षेत्रमा अत्यन्त महत्त्व छ। यसले कुराकानीलाई कतिको सूचनात्मक बनाउने भन्ने कुराको सङ्केत गर्दछ। आवश्यक पर्ने जति सूचनात्मक बनाउने र आवश्यकभन्दा बढी सूचनात्मक नबनाउने (यादव र रेग्मी २०५८ : ३१४) सूत्रको प्रयोग गरेर बोलियो भने सुन्नेलाई पनि सजिलो हुन्छ। अनावश्यक कुराले संवादलाई उद्देश्यविहीन बनाउँछन्। अन्तर्वार्ताको तथ्य, अनुभूति, अभीष्ट र विचारलाई पनि खजमज्याउँछ। अन्तर्वार्तामा यी चार पक्षका बीचमा उपयुक्त संयोजन गर्नका लागि पनि मात्राको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। रेडियो अन्तर्वार्ताका क्रममा सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्ति - दुवैले श्रोतालाई ध्यानमा राखेर आपसमा कुराकानी गर्नुपर्दछ। सञ्चारकर्मीको भूमिका श्रोताका जिज्ञासा र श्रोताले

जान्नुपर्ने पक्षहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने हुन्छ (मैनाली २०५९ : ८८) । रेडियो समयप्रति एकदमै संवेदनशील माध्यम हो । अन्तर्वार्तामा पनि समयको अनुशासन (पौड्याल २०६० : ५०) लागू हुन्छ । प्रकारान्तरले संवादको मात्रालाई समयले निर्धारण गर्दछ । यस क्रममा श्रोताको मनमा उठ्न सक्ने प्रश्नको प्रतिनिधित्व सञ्चारकर्मीले गर्नुपर्छ भने श्रोताले बुझ्न सक्ने र सन्दर्भ मिल्ने कुरा मात्र स्रोत व्यक्तिले बताइदिनुपर्छ । कार्यक्रमको लक्ष्य र प्रश्नले अपेक्षा गरेभन्दा कम वा बढी, अस्पष्ट वा घुमाउरो जानकारीले रेडियो संवादलाई सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्तिबीचको निरर्थक हल्लामा परिणत गर्न पनि सक्छ । नेपाली महिलाहरू मात्राका दृष्टिले कत्तिको सचेत भएर अन्तर्वार्तामा सहभागी हुन्छन् त ? यसको जवाफ खोज्ने क्रममा भेटिएका तथ्य पनि मिश्रित खालका छन् ।

बढी बोल्ने लैङ्गिक पूर्वाग्रह गलत

मात्राका दृष्टिले नियाल्दा असोज १९ गते प्रसारित *सह-अस्तित्व*मा प्रयुक्त संवादको उदाहरणीय अंश :

सञ्चारकर्मी कस्तो हुँदैछ आन्दोलन ऐले ?

स्रोत व्यक्ति १ के कस्तो अब, पैला त ठिकै अब कस्तो ठिक भनौं ? घाइते भए । रोगले बिमारले ऐले अब कस्तो भयो हँ, अब ऐले हँ, तीन दिन भएको छ वार्तामा बोलाएको । या साँच्चै गरी हो, या झुटा गरी हो । यो यत्तिको चिप्पारै पठाउनी हो, या हाम्रो कुरा नि सिद्धिनी हो । अब हाम्रो वार्ता, हाम्रो माग पूरा नभइकन हामी घर फर्कनी जस्तो छैन ।

सञ्चारकर्मी माग पूरा गरारै जानी ?

स्रोत व्यक्ति १ अँ अँ माग त पूरा गरारै जानी हामी ।

विश्लेषण

सिमान्तकृत समुदायका महिलाहरू रमा वादी, बेलु वादी र कलावती भाटसँग भएको सामूहिक छलफलबाट उदाहरणार्थ लिइएको प्रस्तुत संवादमा खुला प्रश्न सोधिएको छ । उत्तर पनि त्यस्तै छ । सञ्चारकर्मी नीरा रानाभाटले स्रोत व्यक्ति वादी नेतृसँग गरेको कुराकानीको प्रस्तुत अंश मात्राका हिसाबले ठीकै देखिन्छ । पहिलो उत्तरमा के भन्ने र के नभन्ने भन्ने अलमल छ । भन्नुपर्ने कुरा धेरै छन् भन्ने पनि बुझिन्छ । आधा मिनेट लगाएर बोलिएका कुराहरू अन्य वक्ताका तुलनामा कमै छन् । स्रोत व्यक्तिको बोलीको प्रवाह र मध्य-पश्चिमेली भाषिकाको

भेदसित सञ्चारकर्मी अनुकूलित हुन खोजेको देखिन्छ । अध्ययनमा समेटिएका अन्तर्वार्तामा यस किसिमले मात्रा ठीकै भएका संवादका अंश निकै कम भेटिएका छन् । यस संवादमा सन्देश पक्ष सबल छ । स्रोत व्यक्तिले आन्दोलनको अवस्था बताउने क्रममा जति पनि वर्णन, विवरण दिन सक्ने मौका पाउँदा-पाउँदै पनि आन्दोलनको अन्तिम लक्ष्य व्यक्त गरेर कुरा रोकेको पाइन्छ । प्रस्तुत संवादको गुणस्तरमा प्रश्न उठाउने ठाउँ देखिँदैन भने सम्बन्ध र तरिका सामान्य नै छन् । नेपालको मध्य-पश्चिमेली बोलचालका शब्द र शैली मिसिएको उक्त संवादले काठमाडौँवासी श्रोतालाई नयाँपन दिन्छ । यसले महिलाहरू मौका पाउनासाथ फतर-फतर गर्दै बढी बोल्छन् भन्ने परम्परागत पूर्वाग्रहलाई पुष्टि गर्दैन । यस वैयक्तिक प्रवृत्तिलाई लैङ्गिक विशेषताका रूपमा लिन भने हुँदैन ।

सह-अस्तित्वमा निम्त्याइएका वादीहरू मात्र होइन, शैलीमा निम्त्याइएका सीता थापाका जवाफ पनि यसका उदाहरण हुन् । उनीहरूको जवाफ सम्बन्ध र तरिकाका दृष्टिले पनि उपयुक्त र स्वाभाविक छ । *हाम्रो सरोकार, सञ्जीवनी, समावेशी अभियान* आदिका केही अन्तर्वार्ताका कतिपय अंशमा पनि यस्तो भेटिन्छ ।

कम बोल्ने लैङ्गिक पूर्वाग्रह पनि गलत

संवादको मात्राकै दृष्टिबाट हेर्दा असोज १८ गते प्रसारित कार्यक्रम *सफलताको गोरेटो* भने यस्तो छ :

सञ्चारकर्मी तपाईं पन्ध्र दिनको तालिम लेरऽ उद्योग सञ्चालन गर्न पुगनुभयो । हैन ? कसरी यो सम्भव भयो ?

स्रोत व्यक्ति खासमा चैं मेरो कस्तो भयो भने अँऽऽ अब के भन्ने शोखले भन्ने कि के भन्ने ? शोखकै हिसाबबाट भनुँ पैला त । मलाई चैं कस्तो भयो भने पैला अब बच्चाहरू सानो हुँदाखेरि तैति बाहिर अऽ काममा जान पनि नमिल्ने खालको सिचुएसन थियो र मेरो घरमा । बच्चाऽलाई छोडेर जान नमिल्ने भयो । तेल्ले गर्दाखेरि कस्तो भयो भने यसै शोखैशोखमा मलाई पकाउन असाध्यै इन्ट्रेस लाग्ने हो त्यसैकारणले गर्दाखेरि अब पकाएर बस्ने गर्ने अनि त्यै उस्मा चाई म पनि अब त्यै थरी थरी भेराइटीहरू बनाउने । तेस्तो गर्ने । मान्छेहरू आउँदा ख्वाउने त्यो यौडा यस्तो खालको उ थियो । पछिऽ अब कस्तो भयो भने गर्दै जाँदाखेरि ल अब यसो ट्रेनिड पनि

लिराखौं न त भनेरऽऽ त्यो किसिमबाट ट्रेनिङ लिएको र पकाउँ न त त्यो गर्दा राम्रो हुन्छ, भन्ने हिसाबबड सोचें अनि तेसपछि मैले जमलेश्वर इन्स्टिच्युटमा गएँ र खासमा चाई बेकरीको मैले अरू ट्रेनिङहरू पनि लिएँ लिन त कन्टिनेन्टल, अरू इन्डियन अँऽ ट्रेनिङ पनि लिएँ तर खासमा बेकरीको चाई पन्ध्र दिनको ट्रेनिङ हो यो, त्यो लिएर अऽ अनि तेसपछि, चाई त्यसपछि सुरु गरें भनुं न तर प्रोफेसनल रूपमा हैन कि मतलब अऽऽ अम् अब बनाउने मान्छेहरूलाई ख्वाउने गर्दा गर्दै गर्दा गर्दै अनि सपैले राम्रो छ तर मलाई आफूलाई पनि अब मतलब केही गरौं भन्ने हिसाबबड अऽ अम् भइराख्याथ्यो । जागिरै खाने भन्ने त्यो सोचाइ पनि अलिकति घरको परिस्थितिले नमिल्ने भाकोले गर्दाखेरि तेसपछि, मैले सुरु गऱ्या हो ।

विश्लेषण

महिला-महिलाका बीचकै अन्तर्वार्ता *सफलताको गोरेटो*बाट भिकिएको प्रस्तुत संवादमा सञ्चारकर्मी उर्वशी बस्न्यातले ६ सेकेण्डमा सोधेको प्रश्नका लागि स्रोत व्यक्ति पुष्पा शर्माले सवा-मिनेट जतिको उत्तर दिएको पाइन्छ । मात्राका हिसाबले यस संवादको उत्तर अत्यन्त लामो र जेलिएको छ । श्रोताले सम्झिएर साध्य नै नलाग्ने र नसुने पनि फरक नपर्ने जानकारीको खात छ । खुला प्रश्न पाएपछि, स्रोत व्यक्तिले जसरी भए पनि धाराप्रवाह बोलिरहनुपर्छ, भन्ने प्रवृत्ति देखाएको पाइन्छ । सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्ति— दुवैको पछिल्लो बसोबास काठमाडौंमा छ । अध्ययनका क्रममा यस खालको शैलीमा बोलिरहने सहभागीहरू अरू पनि भेटिएका छन् ।

हाम्रो सरोकार, *सञ्जीवनी*, *समावेशी अभियान* आदिका केही अन्तर्वार्तामा कतै कतै त सञ्चारकर्मीले हस्तक्षेप गरिहाल्ने उपयुक्त मौका पनि पाएको देखिँदैन भने कतै सञ्चारकर्मीले नै स्रोत व्यक्तिलाई बोल्ने मौका नै नदिई आफैँले लामो व्याख्यान छाँटिरहेको पनि भेटिएको छ । पाएका बेला जानेजति सबै कुरा तानतुन गरेर भन्ने, भनिरहेको कुरा कत्तिको सत्य, तर्कपूर्ण र सान्दर्भिक छ भन्नेतिर मतलब नगर्ने, बोल्न थालेपछि अर्काको कुरा नसुन्ने वा सकभर अर्कालाई बोल्ने पालो वा मौका नै नदिने प्रवृत्ति भएका सहभागीहरूका एकालापजस्ता संवाद पनि अध्ययनमा समेटिएका अन्तर्वार्तामा प्रशस्त छन् । खास गरी *हाम्रो सरोकार* मा सहभागी महिला, *सञ्जीवनी*मा सहभागी पुरुष, *सफलताको गोरेटो*मा सहभागी

केही महिलाका संवादमा यस्ता आनीबानी भल्कएका छन् । पुरुषहरूले पनि यसरी नै घुमाई-फिराई लामो कुरा गर्ने गरेको पाइएको छ ।^{११} मात्राका हिसाबले सफलताको गोरेटोको प्रस्तुत अंश तथ्य, अनुभूति, अभीष्ट र विचारलाई नै खजमज्याउने गरी लामो छ भने भाषिक गुणस्तर पनि कमजोर छ । घुसुवा ध्वनि र शब्दहरूको प्रयोग गर्दै घुमाई-फिराई कुरा गर्ने प्रवृत्तिले आवश्यक सूचनालाई समेत ओभेलमा पार्न खोजेको छ । सुन्दै जाँदा सञ्चारकर्मीले हस्तक्षेप गरिहाल्ने उपयुक्त मौका पनि पाएको देखिँदैन । रेडियोमा जतिसुकै प्रभावकारी तरिकाले बोले पनि एकै व्यक्तिको कुरा पौनेदेखि एक मिनेटभन्दा लामो समय लगातार आउनु राम्रो मानिँदैन । यसमा त भन्नु कुराको छेउ-टुप्पो कताबाट कता पुग्छ, श्रोताले एक पटक सुनेका भरमा सरर पछ्याउन सक्दैन । तरिकाको कमजोरीले सम्बन्ध र गुणस्तरलाई ओभेलमा पारेको छ । मात्राका दृष्टिले पनि यसलाई सफल र सन्तुलित संवाद भन्न सकिँदैन । शिक्षित, उद्यमी तथा आत्मनिर्भर महिलाको यस प्रकारको संवाद शैलीलाई पनि परम्परागत पूर्वाग्रहसँग जोडेर सामान्यीकरण गर्न मिल्दैन ।

मात्राको तराजुमा नौलो ढलपल

महिला-महिला मात्र सहभागी हुने कार्यक्रम शैलीको असोज २ गते दिउँसो प्रसारित अन्तर्वाताको कुरा गर्ने हो भने सञ्चारकर्मी बढी र स्रोत व्यक्तिले ठीकै मात्रामा बोलेको देखिन्छ । श्रोतामा सञ्चारकर्मीभन्दा स्रोत व्यक्तिका कुरा सुन्ने चाहना बढी हुन्छ । त्यस अपेक्षालाई सो दिनको संवादले पूरा गर्न सकेको छैन । त्यस खालको खुला वा विषयगत प्रश्न पनि गरिएको छैन । प्रश्नले खोजेको उत्तर मात्र दिने स्रोत व्यक्तिको संवाद-कला भने मात्रा मात्र होइन, गुणस्तरका दृष्टिले पनि उपयुक्त देखिन्छ । “आठजनालाई खाना पकाउनु हुन्छ । ... अनि अरूलाई खाना पकार खाउनुहुन्छ, अनि विवा गर्नु भो कि गर्नु भको छैन ?” एउटै प्रश्न दुईपटक सोधिसकेपछि मात्र प्रश्नलाई अन्यत्र मोड्ने र स्रोत व्यक्तिलाई अधीनस्थ भूमिकामा राख्न खोज्ने सञ्चारकर्मी रूपा न्यौपानेको शैली व्यावसायिक दृष्टिले उपयुक्त देखिँदैन । अत्यल्पशिक्षित र सिन्धुपाल्चोकको ग्रामीण परिवेशबाट अधवैसे उमेरमा लागु पदार्थको दुर्व्यसनी पतिबाट हदैसम्म पीडित भएर सहर पसेकी

^{११} सह-अस्तित्वमा सामाजिक सांस्कृतिक रूपान्तरणलाई व्यवहारमा उतार्ने, परम्परावादीभन्दा अलग अर्थात् घरभित्रका काममा समेत समतावादी व्यवहार गर्ने दम्पतीका रूपमा सहभागी कुसुम ज्ञवाली । यसबारे थप चर्चा ‘संवादको तरिका’ उपशीर्षक अन्तर्गत गरिएको छ ।

स्रोत व्यक्ति सीता थापाको जवाफले प्रतिप्रश्नको रूप लिन्छ, “श्रीमानले ?” सञ्चारकर्मीको प्रस्टीकरण हुन्छ, “तपाईंले” । त्यसपछि, हाँसोसहितको जवाफ हुन्छ, “पन्ध्र वर्ष भैसक्यो” । यस खालको प्रश्नोत्तर शैलीमा स्रोत व्यक्तिको बोलीको मात्रा एकदम ठीक देखिन्छ । कतिपय शब्दमा ध्वनिको विकल्प प्रयोग र तान छन् । यसले काठमाडौँनजिकै पूर्वतिरको भाषिकाको झलक दिन्छ । यस संवादकी स्रोत व्यक्तिले सम्बन्ध र तरिका मात्र होइन, आफ्नोतर्फबाट गुणस्तर र मात्राको सन्तुलनसमेत कायम गरेको पाइन्छ । यसबाट रेडियो अन्तर्वार्तामा गुणस्तरीय र उचित मात्रामा संवाद गर्न शिक्षित, शहरिया र कुनै पदमा आसीन व्यक्ति नै हुनुपर्छ भन्ने परम्परागत सोचाइमा पुनर्विचार हुनुपर्ने देखिन्छ । साथै, नपढेका महिलाहरू बढी नै बोल्छन् र उनीहरू पढा-लेखा व्यक्तिभन्दा भाषिक रूपले कमजोर हुन्छन् भन्ने सोचाइलाई पनि सो दिन प्रसारित स्रोत व्यक्ति थापाको संवादले गलत सावित गरिदिएको छ । यसमा दुई महिलाको आपसी कुराकानीमा आवश्यक र सही सूचना मात्र प्रयोग गरेर जवाफ दिने स्रोत व्यक्तिको विशेषता र पूर्वतयारी नगरीकनै प्रश्न गर्न थाल्ने र श्रवण सचेतता नै नदेखाउने सञ्चारकर्मीको कमजोरी झल्किएका छन् । यसले पनि संवाद शैलीलाई समाजका कुनै वर्ग, क्षेत्र, जाति, पेसा, शिक्षा, उमेर, अवस्था, भूमिका आदिसँग जोडेर सामान्यीकरण गरिएका परम्परागत कथनहरू पुनर्विचारको घेरामा छन् र वस्तुगत आधारमा पुनर्विश्लेष्य छन् भन्नलाई वलियो आधार दिन्छ ।

व्यक्तिपिच्छे बानी फरक

असोज ४ गते प्रसारित कार्यक्रम *हाम्रो सरोकार*मा पनि दुई महिलाबीचको संवादको शैलीगत भिन्नता स्पष्ट देखिन्छ । त्यसको सुरुमा सञ्चारकर्मी शान्ता बस्नेतले प्रश्न पूरा गर्ने समय पनि पाएकी छैनन्, स्रोत व्यक्ति प्रतिभा सुवेदीलाई प्रतिक्रिया जनाउन हतार भइसकेको छ । आठ सेकेण्डमा प्रश्न सिद्धिएपछि लगातार तीन मिनेट २४ सेकेण्डसम्म स्रोत व्यक्ति मात्र एकोहोरो बोलेको बोल्थै सुनिन्छ । मात्राको हिसाबले स्रोत व्यक्तिको संवाद अत्यधिक त छँदै छ, कुरा पनि कहाँबाट पसेर कहाँ निस्कन्छ र फेरि कता लाग्छ, सम्झनै गाह्रो पर्छ । यसले गर्दा सम्बन्ध र तरिका खजमजिएको छ । रेडियो प्रवचनको कुरा बेग्लै हो, अन्तर्वार्ता र अन्य कार्यक्रममा एउटै व्यक्ति लगातार साढेतीन मिनेटसम्म बोलिरहनु राम्रो मानिँदैन । यस उदाहरणमा सञ्चारकर्मीले स्रोत व्यक्तिलाई जतिसुकै कुरा जोडेर उत्तर दिन खोजे पनि स्वतन्त्र छाडिदिएको छ । गुणस्तरको कुरा गौण बन्न पुगेको छ । भन्दाभन्दा “मेरो आँखाले चाई के देखेको छ, भन्दाखेरि” भन्ने जस्ता

आत्मपरक र अनावश्यक वाक्यांशसमेत जोडिएको पाइन्छ। यस्ता उदाहरण अरू पनि छन्। यसले गर्दा मात्रा वृद्धि मात्र होइन, प्रसङ्ग नै अन्यत्र मोडिन पनि सक्छ। यहाँ पनि यस्तै भएको छ। लामो कुरा गरिसकेपछि स्रोत व्यक्तिले “अनि अब यो ग्रामीण महिलाहरू तपाईं पछि परे भनेर मलाई सोध्नु भो त्यो किन परे त्याँ धेरै कुरा छ” भनेर सञ्चारकर्मीकै प्रश्नको प्रसङ्ग जोडेर पुनः संवादलाई तानेको पनि देखिन्छ। घुसुवा शब्द केलाएर साध्य छैन। पाएका बेला जानेजति सबै कुरा भन्ने र आफू बोल्न थालेपछि अर्काको कुरा नसुन्ने प्रवृत्ति यस संवादमा सहभागी स्रोत व्यक्तिमा देखिन्छ। महिला हकहितको काममा समर्पित भएर कुरा गर्नेले पनि “काम गर्ने कालु अँ मकै खाने भालु यस्तै के भन्छन् नि” भन्दै उखानका माध्यमबाट भनेर काम गर्ने र खाने – दुवै काममा पुरुष विम्बको नै प्रयोग गरेको पाइन्छ। सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्ति – दुवै महिला भए पनि प्रवृत्ति समान देखिएको छैन। प्रवृत्तिलाई भूमिकाले फरक बनाएको पनि होइन। मात्राको हिसाबले त त्यो दिन प्रसारित *हाम्रो सरोकार*को संवाद सुन्न लायक पनि पाईदैन।

भूमिका नै बिसर्ने पनि छन्

असोज ८ गते प्रसारित कार्यक्रम *समावेशी अभियान*को संवादको अंशलाई केलाउँदा भने सञ्चारकर्मीले आफ्नो भूमिका नै बिसर्नेको पाइन्छ। सञ्चारकर्मी प्रश्नकर्ता नभएर सहजकर्ता मात्र होइन, व्याख्यातासमेत बनेको भेटिएको छ। यो पनि महिला-महिलाबीचकै अन्तर्वार्ता हो। स्रोत व्यक्तिलाई स्टुडियोको कुर्सीमा बसाएर सञ्चारकर्मीले जानेका कुरा सुनाउने होइन, स्रोत व्यक्तिलाई बोल्न लगाउने हो। यसमा स्रोत व्यक्ति शक्ति समूहकी अध्यक्ष जानुका भट्टराईका अगाडि भने सञ्चारकर्मी प्रमिला मानन्धरले त्यो सीमा नाघेको देखिन्छ। स्रोत व्यक्ति अल्पतम प्रत्युत्तरमै रहनुपर्ने हो कि भनेर सुरु-सुरुमा अलमलमा परेको देखिन्छ। त्यसरी अलमल्याउनमा सञ्चारकर्मीको भूमिका बढी छ। पहिले त प्रश्न नै कथनको रूपमा छ। त्यसपछि पनि स्पष्ट प्रश्न नसोधी उत्तरको अपेक्षा गरिएको छ। स्रोत व्यक्ति बोल्न थालेपछि उसको वाक्य टुङ्गिन नपाउँदै आठ सेकेण्डमै सञ्चारकर्मीले कुरा मोडेको समेत छ। भूमिकाको यहाँ पनि ख्याल गरिएको देखिदैन। सञ्चारकर्मीकै संवादको गुणस्तर हचुवा छ। उदाहरणका लागि “...हजारौं संस्थाहरू यस्ता छन्, हजारौं नभए सयौं त होला...” समेत भनिएको छ। सम्बन्ध र तरिका गौण बनेका छन्। फलतः मात्रा असन्तुलित छ र संवाद सफल हुन सकेको छैन। यसले पनि मात्राको हकमा लैङ्गिक पक्षले केही

असर गर्दै, व्यक्तिको बानीले असर गर्छ भन्ने देखाउँछ। प्रकारान्तरले शैली कार्यक्रमकी सञ्चारकर्मी रूपा न्यौपानेको भूमिका पनि व्यावसायिक दृष्टिले अनुपयुक्त देखिन्छ।

संवादको सम्बन्ध

कुनै पनि अन्तर्वार्ताका आफ्नै दिशा र लक्ष्य हुन्छन्। सोही दिशा र लक्ष्यअनुरूप जानकारी, अनुभव र विचारका साथ कुराकानीको शैलीमा रेडियो अन्तर्वार्ता अघि बढ्नुपर्छ। अन्तर्वार्ताको मुख्य लक्ष्य निश्चित विषयमा सम्बन्धित व्यक्तिकै शब्द, तथ्य, कारण र विचारहरूलाई श्रोतासम्म पुऱ्याउनु हो भन्ने कुरालाई विर्सनु हुँदैन (मैनाली २०१९ : ८८)। सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्तिको संवादको धार वा भूमिका फरक हुन्छ। सञ्चारकर्मी प्रश्नकर्ताको भूमिकामा हुन्छ भने स्रोत व्यक्ति उत्तरदाताको रूपमा। सम्बन्धका आधारमा यी दुईको संवादमा अन्तर्वार्ताको दिशा र लक्ष्यअनुरूपको प्रश्न र प्रश्नअनुरूपको उत्तर छ कि छैन हेरिन्छ। अन्तर्वार्ता उद्देश्यअनुरूप अघि बढ्नुपर्ने र अन्तर्वार्ताले दिशा बदल्न पनि सक्नेतिर सञ्चारकर्मी सदा सतर्क रहनुपर्ने हुन्छ (पौड्याल २०६० : ४९-५०)। कुराकानीको सन्दर्भ र सिलसिलालाई लक्ष्यअनुरूप सही दिशामा डोऱ्याउने काम सञ्चारकर्मीको हो। यस कोणबाट रेडियो अन्तर्वार्तामा सहभागी महिलाहरू दिशा र लक्ष्यभन्दा बाहिर जाने सम्भावना अत्यन्त कम हुन्छ। त्यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय अन्तर्वार्तामा महिलाको मौलिकता भल्किने सम्भावनालाई पनि नकार्न सकिँदैन। सामुदायिक रेडियोको विश्व इतिहासमा पितृसत्तासिर्जित अवधारणा, संरचना, ढाँचा र मूल्य पद्धतिमा सचेत महिलाले आफूलाई सीमित गर्न नसकेर छुट्टै स्टेसनसमेत खोलेको पाइन्छ।^{१२} नेपालमा पनि रेडियो पूर्वाञ्चलबाट त्यसको प्रयोग गर्ने प्रयासको थालनी भएको पाइन्छ।^{१३}

^{१२} सन् २००० मा फिजीका महिलाले स्थानीय समुदायमा आफ्ना विषय आफ्नै तरिकाले राख्नका लागि आफैले सामुदायिक घुम्टी रेडियो स्थापना गरेर चलाएको पाइन्छ। आफ्ना विषयलाई आफ्नै तरिकाले व्यक्त गर्ने चाहनाभित्रको लैङ्गिक दर्शनको परिधि विश्वव्यापी हुन सक्छ।

^{१३} २०६४ असोज १३ देखि सञ्चालित रेडियो पूर्वाञ्चलमा सञ्चालक समितिदेखि पियनसम्मका सम्पूर्ण काममा महिला मात्र संलग्न छन्। महिलाहरूद्वारा चलाइएको सो स्टेसनका प्रसारण सामग्री अन्य स्टेसनभन्दा समतामूलक हुन् भन्ने चाहना रहेको पाइन्छ।

दिशा र लक्ष्य निर्दिष्टता

सम्बन्धका दृष्टिले असोज १२ गते प्रसारित सह-अस्तित्व कार्यक्रमको संवादको उल्लेखनीय अंश :

स्रोत व्यक्ति अब हेर्नुस्न, बच्चासुदद निकाल्देका हुन्चन् । बच्चाको जिम्मेवारी त उसको बाउको हो नि ! महिलाले कसरी हेरोस् त्यो बच्चालाई ? सान्सानु कुराहरूको प्रति जागरुक गराउनु आवश्यक छ क्या !

सञ्चारकर्मी बच्चामा त दुवैको अधिकार हुन्छ, नि !
स्रोत व्यक्ति अधिकार हुन्छ । जिम्मेवारी त उसको बाउको हुन्छ, नि त ! उसको पालनपोसनको जिम्मेवारी त, उसको बाउलाई जान्छ । अशिक्षित समुदायहरू जस्ताई आफ्नो कर्तव्यको बोध नै नभएकालाई, तेस्तालाई भन्नु पर्‍यो । तिनीहरूले गर्छन् के यस्तो कार्यहरू ! उनीहरूलाई जागरुक गर्नु आवश्यक छ ।

विश्लेषण

प्रस्तुत संवादमा स्रोत व्यक्ति सीमा खानले श्रीमती र बच्चालाई घरबाट निकाल्ने पुरुषका गैर-जिम्मेवार व्यवहारको कुरा गर्नुभएको छ । यो मुसलमान समुदायमा धर्मका आडमा गर्ने गरिएको सम्बन्धविच्छेद (तलाक) का विषयमा केन्द्रित अन्तर्वार्ताको अंश हो । पालनपोषण गर्न सक्ने आर्थिक हैसियत र पैतृक सम्पत्तिमा अधिकार नै नभएका महिलाले पतिको आवेशात्मक तलाकका कारण बच्चासहित घरबाट निकालिनुपरेपछि बच्चाको पनि विचल्ली हुन्छ । यही कोणबाट स्रोत व्यक्तिले बाबुको जिम्मेवारीको कुरा उठाएको देखिन्छ । सञ्चारकर्मी नीरा रानाभाटले पनि बच्चामाथि आमाको पनि अधिकार हुने कुरा सम्झाएको देखिन्छ । जिम्मेवारी र अधिकारको कोणबाट उठाइएका दुवैका कुरा सम्बन्धविच्छेदकै सेरोफेरोमा अघि बढेको पाइन्छ । यसैले सम्बन्धका दृष्टिले यो संवाद सफल छ । गुणस्तरमा खोट छैन । मात्राका हिसाबले सन्तुलित छ । तरिकाका दृष्टिले पनि संवाद अनुपयुक्त देखिँदैन । दोहोरो अन्तर्क्रियात्मक अभिव्यक्ति र बोलचालको शैलीले संवादमा सजीवता थपेको छ । समग्रमा निर्दिष्ट विषयमा केन्द्रित रहेर कुराकानीलाई तार्किक निष्कर्षतिर अघि बढाउन पनि महिलाहरू सक्षम देखिन्छन् । यस खालका संवादका अंश अन्य कार्यक्रममा पनि नभएका होइनन् ।

प्रश्न र उत्तरको रसायनमा खोट

असोज १७ गते प्रसारित सञ्जीवनी कार्यक्रममा भएको अन्तर्वार्ताको अंशमा सम्बन्ध पक्ष :

सञ्चारकर्मी २

जस्तो यो अब, निर्वाचन नजिकिँदै छ, कतिपय यसबारेमा बेखबर छन् अझ बाहिरतिर जाने विशेष गरी महिला अब ती महिलाले कसरी अब आत्मसम्मानको पर्व बनाउनुपर्छ त ?

स्रोत व्यक्ति २

अब, महिलाले पनि निश्चय पनि घर पनि महिलाको लागि हो बच्चा हेर्ने कुरा पनि महिलाको लागि प्यारो नै हुनुपर्छ । प्यारो छ पनि तर त्यसको साथसाथै एउटा राज्य सञ्चालनमा सहभागिताको कुरा पनि महिलाको लागि प्राथमिकताको केन्द्र बन्नुपर्छ । मेरो लागि पनि यो कानून हो । संविधानसभा मेरो पनि हो भन्ने अनुभूति महिलामा पनि हुनपर्छ र सधैं पुरुषले बनाइदिने, पुरुषको मापदण्डमा बनाउने, पितृसत्तात्मक र सामन्तवादी सोचलाई नै बाट ग्रसित भएर बनाउने कानूनलाई चुनौती दिने महिलाको लागि यो ठूलो मौका हो । चाहे मतदाताको रूपमा भएर होस् वा उम्मेदवारको रूपमा भएर होस् वा निर्वाचन पर्यवेक्षकको रूपमा भएर होस्, यो निर्वाचनमा हामी सक्रिय सहभागी हुनैपर्छ । यस्तो मौका भनेको जीवनमा धेरैपटक आउँदैन । पहिलोचोटि हामीले आफ्नो लागि आफैं संविधान बनाउँदौं । हामी महिला वास्तवमा यो देशको नागरिक हौं, यो कुराको थोटा अऽऽ हामीले के गर्नुपर्छ भन्दाखेरि उपभोग गर्नुपर्छ । त्यल्लाई हामीले एक्सरसाइज गर्नुपर्छ । र यो मौका हामीले गुमाउनु हुँदैन । यो मौकाको सदुपयोग गरौं ।

विश्लेषण

प्रस्तुत संवाद संविधानसभामा महिलाको समावेशीकरणका विषयमा महिला सहभागीहरूका बीचमा भएको हो । भट्ट सुन्दा आत्मसम्मानको पर्व भनिएकाले प्रश्न महत्वाकाङ्क्षी देखिन्छ । सञ्चारकर्मी शारदा रिजालकै केही शब्द जस्ताको तस्तै लिएर हेर्ने हो भने पनि त्यसको घेरा 'विशेष गरी' 'बाहिरतिर' गएर 'बेखबर' रहेका महिलामा सीमित छ । प्रश्न र उत्तरको रसायन त्यति नमिले पनि विषयलाई चतुरतापूर्वक निर्दिष्ट दिशातिरै लक्षित गरिएको छ । जसरी सञ्चारकर्मीद्वारा प्रश्नलाई ठीकसँग राख्न सकिएको छैन, त्यसरी नै स्रोत व्यक्ति

सपना मल्लले पनि प्रश्नमा उनीएका शब्द-शब्दलाई वास्ता नगरी सामान्य भाव ग्रहण गरी आफूलाई भन्न मन लागेको सान्दर्भिक कुराबाटै उत्तर सुरु गरेको पाइन्छ। यसैले पनि मूल विषयवस्तुसितको सम्बन्धबाट संवाद टाढा भएको भन्न सकिँदैन। एकालाप शैलीमा प्रस्तुत स्रोत व्यक्तिको संवादमा गुणस्तर सामान्य छ। मात्रा र तरिकामा खोट देखाइहाल्नुपर्ने पनि केही छैन। अध्ययनका क्रममा यस खालको संवाद गर्ने प्रवृत्ति महिला-महिलामा मात्र होइन, पुरुष-महिला मिश्रित सहभागितामा पनि देखिएको छ।

भावको धार बदल्ने बानी

असोज ३० गते प्रसारित कार्यक्रम शैलीमा “गारोसारो त धेरै छ, बैनी, है ?” भनेर स्रोत व्यक्ति नृत्य कलाकार हनी श्रेष्ठले सञ्चारकर्मी रूपा न्यौपानेसँग अस्वाभाविक नाता कायम गरेर कुरा गरेको पाइन्छ। यसले स्रोत व्यक्तिलाई दिनुपर्ने आधारभूत जानकारी नै नदिईकन स्टुडियोमा लगिन्छ वा सम्पादन नै नगरीकन कार्यक्रम प्रसारण गरिन्छ भन्ने देखाउँछ। यी दुवै कुराले सञ्चारकर्मीका कमजोरी मात्र देखाएका छैनन्, अन्तर्वार्तामा भावको धार बदलेर सम्बन्धलाई दिग्भ्रमित पनि पारेका छन्। संवाद शैलीमा पाइने अर्धभाषिक अभिलक्षणमध्ये नाता र सम्बन्धन मात्र होइन, रस जगाउने भावपूर्ण अभिव्यक्ति पनि उल्लेख्य छन्। अध्ययनका क्रममा युगल अन्तर्वार्तामा श्रीमतीको नामका पछाडि ‘जी’ लगाएर आदरार्थी क्रियापद प्रयोग गरेको पनि पाइएको छ। स्रोत व्यक्ति पुरुषले स्रोत व्यक्ति महिलालाई ‘म्याडम’ शब्द प्रयोग गरेको पाइएको छ भने सोही अन्तर्वार्तामा महिलाले ‘सर’ नभने पनि अर्को अन्तर्वार्तामा अर्को महिलाले पुरुषलाई ‘सर’ भनेको पाइएको छ। कार्यक्रम सञ्जीवनी, सहभागिता,^{१४} शिक्षा डबली आदिमा यस्तो भेटिएको छ। धेरैजसो महिला स्रोत व्यक्तिमा कुरा गर्दै हल्का रूपमा हाँस्ने बानी पनि देखिएको छ। विभिन्न रस जगाउने भावपूर्ण बोलीले रेडियो संवादलाई जीवन्त बनाउने विश्वास गरिन्छ। रेडियोमा हाँसिलो गरी बोल्ने बानी पूर्वदेखि पश्चिमसम्म सबैतिरका महिलामा पाइएको छ। ग्रामीण, पीडित, अति कम पढेलेखेका महिलाले त भन्नु दुःखको कुरा गरेर पनि हाँसेको पाइएको छ। उनीहरूलाई सानैदेखि परिवारमा असमान तरिकाले दुःख दिएर हुर्काइएकाले पनि यस्तो भएको हुन सक्छ। कार्यक्रम शैलीमा सीता थापासहित सह-अस्तित्वमा बेलु वादी दुःख र पीरका कुरा बताउँदा हल्का रूपमा हाँसेका

^{१४} सम्बन्धनको कुरा व्यक्तिगत रूपमै लेखिक हमला उपशीर्षक अन्तर्गत पनि उठाइएको छ।

छन् । यसले कतिपय महिलाहरू दुःखलाई पनि हाँसेरै स्वीकार्छन् भन्ने पुष्टि गर्दछ । यस्ता कुराले भावको धारलाई बदल्न सघाउँछन् । यसको प्रभाव नकारात्मक हुनसक्ने खतराबाट भने जोगिनुपर्ने हुन्छ ।

जे होस्, कार्यक्रम शैलीको प्रस्तुत संवादका कतिपय अंशको सुरु, मध्य र अन्तलाई विचार गर्दा लक्ष्य र दिशामा तालमेल देखिँदैन । आफूलाई गाह्रो-साह्रो नपरेको कुरामा नै स्रोत व्यक्तिको जोड छ । “मलाई ब्यै कँडैऽऽ पनि चैँ वाधा दिने चैँ आएन” भनेर कुरा टुडुग्याइएको छ । मध्यमा एक्कासी भावको धार बदल्ने बानीले सुरुको कुरालाई अनावश्यक बनाइदिन्छ । यसले सम्बन्धहीन संवादको मात्रालाई बढाएको छ । गुणस्तरमा विश्वास गर्न सकिने आधार खस्किएको छ । तरिकामा पनि सिदिग्धताले अंशतः ठाउँ पाएको छ । प्रश्नात्मक अभिव्यक्ति र हाँसिलो भावले संवादलाई जीवन्त बनाए पनि सञ्चारकर्मीले बीच-बीचमा ‘हो’ र ‘हजुर-हजुर’ भनेर अनावश्यक सक्रियता र तँछाड-मछाड प्रदर्शन गरेकाले श्रोताहरू नै बिचिकने प्रबल सम्भावना छ ।

इमानदार तालमेल पनि

असोज १५ गते प्रसारित युवा आवाजको कुरा गर्ने हो भने त्यसमा प्रस्तुत संवाद आदिवासी जनजातिका विषयमा केन्द्रित छ । उनीहरूका साभ्का समस्याबाट उठान भएको अन्तर्वार्ता व्यक्तिगत सजिलो-असजिलोमा समेत प्रवेश गरेको देखिन्छ । स्रोत व्यक्तिले “ठचाकै भन्न चाहिँ सकिँदैन” भन्दै आफूले भोगेका समस्याको फलक दिँदै विश्लेषण पनि गरेको पाइन्छ । युवा ब्राह्मण पुरुष सञ्चारकर्मी पुण्य भण्डारीभन्दा समान उमेर समूहमा पर्ने जनजाति महिला स्रोत व्यक्ति लालकुमारी रोका मगरको भाषिक क्षमता, अभिव्यक्ति कौशल र विषय विश्लेषणको धरातल उच्च देखिन्छ । गुणस्तर, मात्रा र तरिकाका दृष्टिले स्रोत व्यक्तिको संवादात्मक अभिव्यक्तिमा परिपक्वता पनि फल्किएको छ । “अलिकति नाक चुच्चो, चिमसो आँखा भ’को थेप्चो नाक भ’कोहरू” भनेर अनुहारको बनोटसमेत फल्कने गरी वर्णन र “पढेको पनि हुँदैन लेखेको पनि हुँदैन, हैन ?” भनेर विश्लेषण गरी-गरी प्रश्नात्मक शैलीमा दिइएको जवाफमा जीवन्तता छ । कुराकानीलाई निर्दिष्ट लक्ष्य र दिशातिर डोऱ्याउनमा भने सञ्चारकर्मीको पनि योगदान छ । “यस्तै अरू ब्यै छ ?” भन्ने पूरक प्रश्न खुला छ । स्रोत व्यक्तिले जवाफलाई प्रश्नअनुरूप सजिलो-असजिलोकै सन्दर्भमा सीमित बनाएको पाइन्छ । यसले पनि समग्र अन्तर्वार्ता र संवादका अंश-अंशको सम्बन्धसूत्र मूल दिशाबाट

पर नगएको पुष्टि गर्दछ। यस खालका संवादका अंश अन्य कार्यक्रमका अन्तर्वार्तामा पनि भेटिएका छन्।

संवादको तरिका

अन्तर्वार्ताका क्रममा प्रत्यक्ष सहभागीका रूपमा सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्ति हुन्छन् भने अप्रत्यक्ष तर महत्त्वपूर्ण सहभागीका रूपमा श्रोता हुन्छन्। वक्तालाई अस्पष्टता र संदिग्धता हटाएर सङ्क्षेपमा र क्रमसँग भन (यादव र रेग्मी २०५८ : ३१५) भन्ने सल्लाह पाउल ग्राइसको सूत्रले दिएको पाइन्छ।^{१५} यो कुरा रेडियो अन्तर्वार्तामा पनि लागू हुन्छ। अन्तर्वार्ता गर्दा आफ्नो भूमिका वा योगदानमा अस्पष्टता हुनुहुँदैन, शङ्कास्पद कुरा भन्नुहुँदैन। भूमिका बाँधेर र यताउता घुमाएर होइन, सोभै र सङ्क्षेपमा भन्नुपर्छ। भन्न खोजेको कुरा सिलसिलाबद्ध गरी सुरैसँग पनि भन्नुपर्छ। यसै आधारमा रेडियो अन्तर्वार्तामा पनि संवादको तरिका सामान्यतः कस्तो छ – थाहा पाउन सकिन्छ। अन्तर्वार्तामा अस्पष्ट कुरालाई स्पष्ट पार्न पूरक प्रश्नहरू (पौड्याल २०६० : ५०) को प्रयोग गरिन्छ। संवादको तरिकाको विश्लेषणलाई खँदिलो बनाउन समाजभाषाविज्ञानका लैङ्गिक सूत्रहरू अंशतः सहायक सिद्ध हुन्छन्। लैङ्गिक अन्धताको अनपेक्षित अवशेषलाई मेट्ने हो भने रेडियो सगरमाथामा स्पष्ट, सन्देहरहित, सङ्क्षिप्त र सिलसिलेवार सूत्रको घेरा छिचोलेर मौलिक तरिकाले रेडियो अन्तर्वार्तामा जीवन्त संवाद गर्ने सहभागीहरू पनि भेटिएका छन्।

गलत व्याख्यामा हस्तक्षेप हुनुपर्ने

तरिकाका दृष्टिले असोज ३ गते प्रसारित *सञ्जीवनी* कार्यक्रममा प्रस्तुत अन्तर्वार्ताको अंश :

सञ्चारकर्मी त्यो परिवर्तन जुनखालले आउनुपर्ने हो त्यो भा छैन नि, त्यो कारण चाइँ हामी पनि व्हाँ ?

स्रोत व्यक्ति १ हामी व्हाँ, हामी व्हाँ, त्यो पक्कै पनि हो। त्यो कसरी व्हाँ भन्दाखेरि ..अघि भन्नुभो नि तपैँले जन्मेदेखि हुर्केदेखि छोरालाई र छोरीलाई छोरालाई गर्ने व्यवहारै फरक हुन्छ। छोरालाई बल किन्दिने छोरीलाई पुतली किन्दिने। त्याँदेखि सुरु हुन्छ

^{१५} पाउल ग्राइसका अन्तरक्रियात्मक सूत्रहरूबारे विकिपेडियाको इन्टरएक्सनल सोसियोलिङ्गिबिस्टिक्समा पनि चर्चा गरिएको छ (विकिपेडिया सन् २००८ए)।

के । विकास तेसरी हुन्छ । बच्चाको दिमागको विकास तेसरी सुरु हुन्छ, जस्तो लाग्छ, अनि तेसरी अँ अँ दिमागमा त्यै घुस्दै घुस्दै घुस्दै जान्छ । अनि जब परिपक्व हुन्छ, नि मान्छे, अनि क्वै चेञ्ज हुनै चाहँदैन । त्यो चेञ्ज हुँदैन के ! समस्या भनिकै त्यै हो ।

सञ्चारकर्मी

यौटा कुरा चडै हामीले जसरी हुर्काउँछौं छोराछोरीबीच यौटा अब भेदभाव गर्न भएन, अबको पुस्ता र हामीभन्दा माथिल्लो पुस्ता त अलि त परिवर्तन हुनसक्छ, नि ।

स्रोत व्यक्ति १

सक्छ, सक्छ, सकिनुपर्छ । सकेन भने त त्यै पइलाकै जस्तो पुस्ता भइहाल्यो नि ! हाम्रो आमा, हजुरआमा त्यै पुस्ता भैहाल्यो नि हामी पनि ।

स्रोत व्यक्ति २

याँनेर अलिकता म नि थप्छु ! (पालो आफैँ लिएर) मलाई के लाछ, भने विचारका कुराहरू भन्दाखेरि, हाम्रा दिदीबैनीहरूलाई, चेलिबेटीलाई भन्दाखेरि हामी कमजोरै छौं नि, हाम्ले बच्चा जन्माउन पर्छ, हाम्ले दुद खाउन पर्छ, हाम्ले यसो गर्नपर्छ अँ भन्ने कारणले सबै गर्न पर्छ भन्ने कुरा लेराएर हामी कमजोर छौं भनेर पुरुषले भन्ने गरेका कुराहरूलाई जिस्टिफाई गर्नुन्च । तर वास्तविक कुरा के हो भन्दा हामी एकदम प्राकृतिक रूपमा जाउँ । समाजको यो सबै कुराहरूले निर्माण गरेको चाडै, आइमाई वास्तवमा जन्मिन्, निर्माण गरिन्च । आइमाई जन्मिदै कम्जोर भका हैनन् कि कम्जोर निर्माण गरिएका हुन् । त्यो कुराहरू मलाई कसरी हो जस्तो लाग्छ, मलाई भन्देखि हेर्नुस् हाम्रो गाउँठाउँमा कुकुर हुन्च नि, कुकुर भुस्याहा कुकुरहरू हुन्छन्, त्यो यौडा कुकुरनीले बच्चा पाउँचे, अनि तेस्पछि ती बच्चाहरूलाई ख्वाउँचे, पाल्चे भनौं न पाल्चे, र अर्को भुस्याआ कुकुर आएर ती बच्चाहरूलाई टोक्न खोज्यो भने बचाउँचे । अथवा एउडी सुत्केरी भएकी कुकुरनीले समेत आफ्नो बच्चालाई ख्वाउनी, र बचाउने गर्नसक्च । ...तेल्लाई कोई पुरुष चाइँदैन पछाडि । आफ्ना बच्चा हुर्काउनलाई, आफ्ना उस्को क्षमता ऊ पुरुषभन्दा अगाडि छ ... अर्थात् एकदमै प्राकृतिक रूपमा हेर्ने हो भने र तिनलाई तेसरी गलत ढङ्गले व्याख्या नगर्ने हो भने सांस्कृतिक रूपमा

उसको चेतनालाई यस्तो हो भन्नी नबनाइदिनी हो भनी बच्चा बोकेर पनि पुरुषको प्रतिस्पर्धामा लड्न सक्चे र अगाडि आउँचे । त्यो पुरुषलाई राम्रोसँग था छ । तेसो भएरै उनीहरूलाई यसरी सामन्ती सत्ताले सामन्ती चिन्तनले तिन्लाई पड्ल्यैबाड पन्छाइरहेको । उनीहरू प्रतिस्पर्धामा आए भने उनीहरू अगाडि हुन्छन् । त्यो भए पुरुषको सत्ता स्वात्तै गो, उपरखुट्टी लार खान नपाइनी भो, थर्काउन नपाइनी भो । तेस्भको हुनाले वास्तवमा भन्ने हो भने त, एकदम प्राकृतिक रूपमा भन्ने हो भने त मैला अजै अगाडि छन् । तेसै आदिम युगमा मइलाले अँ अँ मातृसत्तात्मक स्थापना भाको होइन । त्यो प्राकृतिकरूपमै क्षमता भाको भर हो । तर इतिहासका पत्ता पल्टाउँदाखेरि इतिहासका पाना पल्टाउँदाखेरि खाल्टामा परेको अवस्ता हो यो । त तर यो सँधै हुँदैन । ...

विश्लेषण

प्रस्तुत संवादमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहारको परिवर्तनका कुरा छन् । दुई महिला र एक पुरुष सहभागी छन् । सञ्चारकर्मी महिलाको संवादमा स्पष्टताको कमी छ । स्रोत व्यक्ति दम्पतीमा महिलाभन्दा पुरुषमा लामो कुरा गर्ने र पालो आफैँ लिएर बोल्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । सञ्चारकर्मी दुर्गा कार्की प्रश्नकर्ताभन्दा पनि सहजकर्ताका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । सञ्चारकर्मीको आग्रहलाई स्रोत व्यक्ति भावना पोखरेलले समर्थन र पुष्टि गर्न खोजेको पाइन्छ । त्यही क्रममा पुरुष स्रोत व्यक्ति कुसुम जवालीले पालो आफैँ लिएर दुई मिनेट २२ सेकेण्डसम्म लगातार बोलेको पाइन्छ । नियत खराब छैन, तर मात्राका हिसाबले अत्यधिक र गुणस्तरका हिसाबले गलत अर्थात् अवैज्ञानिक तर्क दिएर महिलालाई सक्षम हुन्छन् भनिएको छ । “अथ्वा एउडी सुत्केरी भएकी कुकुरनीले समेत आफ्नो बच्चालाई ख्वाउनी, र बचाउने गर्नसक्च”, “... तेल्लाई कोई पुरुष चाइँदैन पछाडि”, “बच्चा बोकेर पनि पुरुषको प्रतिस्पर्धामा लड्न सक्चे र अगाडि आउँचे” जस्ता वाक्यले संवादको सम्बन्ध लक्ष्य-उन्मुख नै देखाए पनि महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यप्रति देखाइनुपर्ने मानवीय दृष्टिकोणको एकदमै अभाव भल्काउँछ । सो विषयलाई पशुसित दाँजेर गैर-जिम्मेवार र संवेदनहीन पितृकोण प्रस्तुत गरिएको छ । सही दृष्टिकोणका लागि सहभागी शिक्षित महिलाहरूले पनि समुचित संवादको पहल गर्न सकेको पाइँदैन ।

यस संवादबाट प्रजनन स्वास्थ्यलगायतका कतिपय विषयमा भन्ने पनि सञ्चार माध्यमले मानवीय चेतनाको उदार ग्रन्थि खोल्न नसकेको पुष्टि हुन्छ । “गलत ढङ्गले व्याख्या नगर्ने हो भने” भन्दै अधि बढाइएको कुरा कतिसम्म गलत छ भन्ने कुरा चाल पाएर वा नपाएर महिलाहरूले खण्डन नगरेका हुन् ? श्रोताको मनमा उठ्न सक्ने यस्तो खुल्लुकीको जवाफ मिल्दैन । आफूलाई परम्पराभन्दा बाहिर देखाउन चाहने दम्पतीमा पत्नीले पनि महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यका विषयमा सही कुरा गर्न पतिलाई सघाउनुपर्ने हो । संवेदनशील विषयमा भएको छलफललाई सही धारमा हिँडाउन र गुण नियन्त्रण गर्न सञ्चारकर्मीले पनि खासै दमखल देखाएको पाइएन । पुरुष स्रोत व्यक्तिमा “मलाई कसरी हो जस्तो लाग्छ मलाई भन्दैखिन्” भन्ने शैलीमा आत्म-प्रदर्शनको छटा पनि भेटिन्छ । तरिकाका दृष्टिले यस संवादमा तीनथरी व्यक्तिमा तिनैथरी प्रवृत्ति देखिएका छन् । एक जना पुरुष पालो आफैं लिएर नजानेको कुरा पनि जाने जसरी भन्ने, दुई जना महिला सन्देशास्पद कुरालाई पनि हस्तक्षेप नगरी सुनिरहने, दुईमध्येकै एक महिलाले भूमिकाअनुरूपको योगदान पनि नगर्ने । अस्पष्ट कुरालाई नै स्पष्ट ठान्ने र लामो कुराको सिलसिला जोड्ने प्रवृत्तिका कारण समग्रमा यस संवादले मिश्रित तरिकाको प्रतिनिधित्व गर्दछ । सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहारको परिवर्तनका विषयमा गरिएको छलफलमा स्वाभाविक भाव तरङ्गको कमी छ । विचार मन्थनको अभाव छ । परम्परागत सोचको पहाडी खोंचमा व्यवहार परिवर्तनको हिउँ पगाल्न खोजिए पनि संवाद रह जसरी जमेको छ । विषयले दिने स्वादको तिक्करपना अन्तर्वार्ताका अंशहरूमा खासै भेटिँदैन । स्वादिला विषयमा स्वादविहीन संवाद हुनुका पछाडि पूर्वतयारी गर्ने समयको कमीसहित कार्यक्रममा विषयअनुसारका गहकिला स्रोत व्यक्तिहरूको पहिचान गर्न नसकिएको थाहा हुन्छ ।^{१६} यसैले पनि हुन सक्छ, अध्ययनमा समेटिएका धेरैजसो अन्तर्वार्ता सरल प्रकृतिका भेटिएका छन् । अनौपचारिक हिसावले सौहार्दपूर्ण कुराकानी गरेजस्ता, सहभागी तथा सञ्चारकर्मीले जसरी बोले पनि हुने र एकले अर्कोसँग सामान्य

^{१६} व्यवस्थापन पक्षले थोरै जनशक्तिबाट सकेसम्म बढी काम लिनुपर्ने स्टेसनको बाध्यता रहेको जनाएको छ भने रेडियो सगरमाथाका केही महिला सञ्चारकर्मीहरूसित अनौपचारिक कुराकानी गर्दा पूर्व-तयारी गर्न पर्याप्त समय नहुने भएकाले कतिपय कार्यक्रममा कमजोरी देखिने बताएका छन् । दुर्गा कार्कीको अनुभवमा कतिपय स्रोत व्यक्तिहरूलाई पढीय आधारमा बोलाउँदा कार्यक्रममा अन्कनाएर दिक्क बनाएका पनि छन् । कतिपयसँग त अन्तर्वार्ताको तोकिएको समय कसरी बिताउने भन्ने समस्या पनि हुन्छ । अन्तर्वार्ता लिँदाको अनुभवको विविधताबारे पङ्क्तिकारले कार्कीसँग २०६४ सालमा भएका विभिन्न भेटका अवसरमा व्यक्तिगत रूपमा चर्चा चलाउँदा उहाँले यस्तो कुरा भन्नुभएको थियो ।

अनुभव तथा विचार आदान-प्रदान गरेजस्ता लाग्ने कुराकानी भएको पाइएका छन् । सामुदायिक रेडियोमा यस्ता अनौपचारिक वार्तालापलाई स्वाभाविक मानिन्छ पनि । मूल कुरा चाहिँ मूल प्रवाहका रेडियोहरू समाजका लागि पर्यवेक्षक मात्र हुन्छन् तर सामुदायिक रेडियोहरू समाज परिवर्तनको अभियानमा सोभै सामेल हुनुपर्छ (मैनाली र अरू २०५८ : ३०) भन्ने बिसन् हुँदैन भन्ने नै हो ।

जे होस्, महिला र स्वास्थ्यका बारेमा सञ्चालित कार्यक्रम *सञ्जीवनी*मा नै भेटिएको अन्तर्वस्तु विश्लेषणको अर्थानो लैङ्गिक पक्षले संवादको सम्बन्धलाई निर्दिष्ट दिशामा डोऱ्याउन र लक्ष्यमा पुऱ्याउन सघाएको छैन । पायस खाएर सन्तान प्राप्त गर्ने अवैज्ञानिक पौराणिक कथ्यको प्रकारान्तर प्रभाव यस अभिव्यक्तिमा छ । यसले वैज्ञानिक युगमा पनि प्रजनन स्वास्थ्यका बारेमा सामन्ती पितृसत्तात्मक अन्ध धारणा वा गलत मान्यताले रेडियो अन्तर्वातामा निरन्तरता पाएको पुष्टि गर्दछ । तरिकाका दृष्टिले पनि यसमा वैचारिक स्पष्टता र सङ्क्षिप्तताको अभाव देखिन्छ ।

व्यक्तिगत रूपमै लैङ्गिक हमला

असोज ७ गते प्रसारित *सहभागिता* कार्यक्रममा भएको मिश्रित छलफलको उल्लेखनीय अंश :

सञ्चारकर्मी जेष्ठ नागरिकको मूल समस्या भन्दा आर्थिक नै हो कि सामाजिक बढी छ ?

स्रोत व्यक्ति १ (वाक्य नटुङ्गिदै) हज् सब्भन्दा ठूलकुरो सामाजिक यौटा प्रतिष्ठाको कुरो पनि छ ।

सञ्चारकर्मी अ यसो तुलना गरेर हेर्दा

स्रोत व्यक्ति १ तुलना गरेर हेर्दा सामाजिक प्रतिष्ठाको कुरा छ । अब याँ हामीले ऐले साँच्चै म पनि अब पब्लिक उसमा हेर्दाखेरि पनि स्स्याँ बुडा बुडाबुडी हेर्नुस् है ? उबीराका हुन्छन् त्यो बसमा, तर तीँ ज जवान मान्छे टिनेजर्सका मान्छे बसिराखेका हुन्छन् । र हेर्नुस् न बुडाबुडी उभिराछन्, बुडाबुडीलाई छोड्दिनुस् भनेर भन्दाखेरि अँ होइन, हामी बसिराख्याछम् भन्छन् । हैन अब जस्तो ऐले सिट लेख्या छ नि, अपाङ्गलाई सिट अरे महिलालाई सिट अरे यौउ भन्छ तर त्यो सपैमा सपाङ्गै बसिराखेको हुन्छ ।

सञ्चारकर्मी भने शिक्षा चाइयो -

- स्रोत व्यक्ति १ शिक्षा, एजुकेसन सब्भन्दा कानून बनार हुँदैन, इम्प्लेमेन्टेसनको पार्ट ओ दरो हुनुपरो । जस्तो अब हामी जेष्ठ नागरिक बसम् भनो है, त्यो त यौडा स्लोगान युयानोले भन्दिन्च, यौडा हामी मनौउछौं ह्याँ । एक वर्ष मनार त क्यै हुँदैन नि ! कुनै पनि । अइलेसम्मनको हाम्रो देशको जुन देशमा कानून बन्त्या छ, त्यो चैं सब्भन्दा त्रुटिपूर्ण चैं के भने कानून भएर मात्रै तेल्लाई चैं इम्प्लेमेन्टेसनको पार्टमा, तेसैले ह्याँले किन, मेरो यौटा नैतिकताको कुरो । लु म बसम् न त्याँ भन्चु तर याँ त के हुन्च भने, कम्पलसरी, त्याँ लेख्या त छ, ... (बीचमा शब्द छुटाएर बोल्ने)
- सञ्चारकर्मी भन्नाले ... जी, कुरो आयो सिभिक एजुकेसन, नागरिक शिक्षाकै
- स्रोत व्यक्ति २ नागरिक शिक्षाकै
- सञ्चारकर्मी के छ ? तपाईंहरूको अब जेष्ठ नागरिक दिवस पनि मनाउदै हुनुहुन्छ हैन ? विल पनि बनाइसक्नुभा छ
- स्रोत व्यक्ति २ ऐले ... म्याडमले भनेको अँ कुराहरूमा विमति अँऽऽ गर्ने ठाउँ छैन । यो अँ एकदम ठीक कुरा हो । वास्तवमा जबसम्म नारी शिक्षा हुँदैन, नैतिक शिक्षा हुँदैन अथवा समाजमा ...
- स्रोत व्यक्ति १ महिलाको त त्यो महिलाको त साँच्चै भन्नुन्छ भनी (पालो आफैँ लिएर) ट्वेन्टी फर्स्ट सेन्चुरीमा हामी पुगिराछौं तर मइलाहरूको ऐले पनि प्रोपर्टी राइटको उ छैन - हजुरआमालाई के काम भन्ने, त्यो कन्सेप्ट डेब्लप भको छ ।
- सञ्चारकर्मी तपाईंलाई त भन्नुहुन्न घरमा ?
- स्रोत व्यक्ति १ हैन (हल्का हाँसो) । म आफू त जे अब कल्ले भन्ने र व त ? हैन ? तेल्ले गर्दाखेरि । यो भन्ने अब मेरो त छोरी मात्त छ । छोरोले भन्ने कुरा आएन हैन ? त्यस्ते गर्दाखेरि तर के भने अधिकांश उसमा हामीले देख्ता चैं उनरुको आफ्नो साँच्चै आफ्नो डिसिजन गर्ने उनै छैन । सबभन्दा ल्याक अफ डिसिजन । उस्ते गर्दाखेरि चैं त्यो ऐले डचु टु डु टु इलटरेसी ।
- सञ्चारकर्मी अशिक्षा !
- स्रोत व्यक्ति १ अँ, कसरी यो कानून के हो यो गर्मेन्टले के बनायो...
- सञ्चारकर्मी भने पुरुष जेष्ठ नागरिकभन्दा महिला जेष्ठ नागरिक

स्रोत व्यक्ति १ धेरै शोषित छन् नि ! उनरू पुरुष जेष्ठ नागरिकले त तै अलिकति सक्ने मान्छेले त अबै पनि अर्डर गरेर बसेका हुन्छन् तर स्वास्नीमान्छेका हकमा चै उनीरूले तेसो इम्पोसिबल !

विश्लेषण

प्रस्तुत संवादमा दुई पुरुष र एक महिला सहभागी छन् । स्रोत व्यक्ति कमला न्यौपानेमा पालो आफैँ लिने मात्र होइन, उछिनपाछिन गरेर बोल्ने प्रवृत्ति पनि देखिन्छ । हतारिने र एकैपटक धेरै कुरा गर्ने प्रवृत्तिले भन्न खोजेको कुरा संदिग्ध नभए पनि अपूर्ण वाक्यले स्पष्टतामा बाधा पुऱ्याएको छ । कुरा स्पष्ट गर्न सञ्चारकर्मी किरण पोखरेलले पूरक भूमिका निर्वाह गर्न खोजे पनि स्रोत व्यक्ति महिलाले नै उछिनेको देखिन्छ । अर्का स्रोत व्यक्ति उपेन्द्र अधिकारीले महिलाले बनाइलाई समर्थन गर्दै कुरा अगाडि बढाए पनि 'नारी शिक्षा' र नैतिक शिक्षा नभएसम्म ज्येष्ठ नागरिकका समस्या समाधान हुँदैनन् भन्ने आशयले दृष्टिकोणमा सहलियापन मात्र होइन, अस्पष्टता पनि भल्काउँछ । स्रोत व्यक्ति पुरुषले स्रोत व्यक्ति महिलालाई 'म्याडम' शब्द प्रयोग गरेका छन् भने महिलाले 'सर' भनेको पाईदैन । यसबाट सम्बोधनको प्रयोग लैङ्गिक नभएर व्यक्तिगत प्रवृत्ति हो भन्न सकिन्छ । सञ्चारकर्मी पुरुषले भने स्रोत व्यक्ति महिलालाई वैयक्तिक रूपमै अपमानबोध हुने गरी "तपाईंलाई त भन्नुहुन्न घरमा ?" भनेर पूरक प्रश्न गरेको देखिन्छ । यसको जवाफको क्रममा पहिले सशक्त तरिकाले बोलिरहेकी समाजसेवी तथा परिपक्व महिलाको बोली नै लर्बरिएको पाइन्छ । यसबाट स्रोत व्यक्ति महिलालाई पुरुषका तुलनामा व्यक्तिगत रूपमै हमला हुने गरी अनपेक्षित प्रश्न गर्ने परम्परागत पितृप्रवृत्ति सञ्चार वृत्तबाट अबै हटिसकेको छैन भन्ने पुष्टि हुन्छ । यसबाट अन्तर्वार्तामा होस् वा अन्य कुनै कार्यक्रममा, कसैको पनि मानमर्दन गर्नु हुँदैन र मान्छे-मान्छेबीच विभेद सिर्जना गर्नुहुँदैन (मैनाली र अरू २०५८ : ५०) भन्ने मान्यताको उपहास भइरहेको देखिन्छ । यस प्रवृत्तिलाई सामान्यीकरण गर्न भने सकिँदैन । स्टेसनको नीति पनि यस्तो छैन । यो लैङ्गिक अन्धताले जन्माएको वैयक्तिक कमजोरी मात्र हो । समग्रमा गुणस्तर, मात्रा र सम्बन्धको तालमेलका दृष्टिले संवाद ठीकै भए पनि तरिकामा प्रस्तुत संवाद नराम्ररी चुकेको देखिन्छ । अपेक्षित वैचारिक र भाषिक सशक्तता नभए पनि सहभागिता र अन्तर्क्रियात्मकता यस संवादका सबल पक्ष हुन् ।

पूरक प्रश्न पनि असफुल

असोज २५ गते प्रसारित कार्यक्रम *सफलताको गोरेटो* सुन्दा समयप्रति संवेदनशीलताको अभाव देखिन्छ। स्रोत व्यक्तिले आधा मिनेट बोलिसक्दा पनि भन्न खोजेको के हो स्पष्ट बुझ्न सकिँदैन। रेडियोमा आधा मिनेट अल्मलिनु भनेको पनि श्रोताका लागि निकै लामो समय हो। सामान्यतः श्रोताको ध्यान दिने अवधि छोटो हुन्छ र उनीहरू एकैपटक धेरै कुरा ग्रहण गर्न सक्नेनन् (मेयसनीयर सन् १९८९ : २२) भन्ने मान्यता छ।^{१७} सञ्चारकर्मीकै पूरक प्रश्नहरूले पनि अस्पष्टताको मूल जडलाई पहिल्याउन सक्दैनन्। कुन सिर्जना हो, कुन कुरामा रुचि हो, किन मिहिनेत गरिएको हो, श्रोता खुदुलीमै रहन बाध्य हुन्छन्। अन्तमा “लख्खा त !” साडीहरू बनाऊँ भनेर साडीहरू बनाउन थालें अनि” भनिएको छ। सारी बनाउने कुरा आफैँमा सही जानकारी होइन। यसैले गुणस्तरका धरातलमा संवाद गतिलो उत्र्दैन। त्यसो भए स्नातक तहमा अध्ययनरत ती युवतीले गरेको काम के रहेछ त भन्ने प्रश्नको उत्तरका लागि अन्तर्वार्ताको पूरै अंश ध्यान दिएर सुन्नुपर्ने हुन्छ। संवादमा अङ्ग्रेजीको अत्यधिक र जन-जिब्राको नेपाली शैलीको मिश्रण छ। स्रोत व्यक्ति जिसिका काफ्ले र सञ्चारकर्मी उर्वशी बस्न्यात दुवै महिला हुन्। सञ्चारकर्मी प्रश्नकर्ताको भूमिकामा छन् भने स्रोत व्यक्ति युवा व्यवसायीका रूपमा। सारीमा जरी भर्ने व्यवसाय गर्दै पठिरहेकी काठमाडौँवासी युवतीको संवाद गर्ने तरिकामा जानकारीको अंशभन्दा अन्तर्क्रियात्मक (रापोट) शैलीको मात्रा बढी पाइन्छ। कुरा गर्दै हाँस्ने बानी पनि देखिन्छ। संवाद जीवन्त भए पनि प्रस्ट र सङ्क्षिप्त हुन नसकेकाले अनावश्यक संदिग्धता र क्रमभङ्गताले ठाउँ बनाएको देखिन्छ।

भूमिकामै अलमल र अस्पष्टता

असोज १६ गते प्रसारित *शैली* कार्यक्रमको विश्लेषण गर्दा संवादको तरिका रेडियो अन्तर्वार्ताका लागि उपयुक्त देखिँदैन। स्रोत व्यक्ति दीपाश्री निरौला र सञ्चारकर्मी रूपा न्यौपाने— दुवै सहभागी महिला हुन्। एक-अर्काको भूमिकाका सम्बन्धमा दुवै जनामा अस्पष्टता भल्किन्छ।^{१८} सञ्चारकर्मीले स्रोत व्यक्ति कलाकारलाई वाक्य

^{१७} एसिया-प्यासिफिक इन्स्टिच्युट फर ब्रोडकास्टिङ डेभलपमेन्ट, सर्वाधिकार सन् १९८७, को यस पुस्तकको पहिलो भारतीय पुनर्मुद्रण १९८९ मा भएको उल्लेख गरिएको छ तर यसको नेपाली भाषामा प्रकाशन भएको साल भने पुस्तकमा उल्लेख गरिएको छैन।

^{१८} भूमिकाबारे आधारभूत कुरा संवादको मात्रा खण्डमै उल्लेख छ।

टुङ्ग्याउने नदिईकन हजुर-का-हजुर लगाएर निरन्तर हस्तक्षेप गरेको पाइन्छ । यसबाट स्रोत व्यक्ति आफूले भन्ने हो कि सञ्चारकर्मीकै 'हजुर' 'हजुर' मै मक्ख पर्नुपर्ने हो, अलमलमा परेको पाइन्छ । जवाफ सङ्क्षिप्त छ तर त्यसको क्रमबद्धतालाई सञ्चारकर्मीको अनावश्यक हस्तक्षेपले भङ्ग गरिदिएको छ । स्रोत व्यक्तिसँग सञ्चारकर्मीको अनावश्यक तँछाड-मछाड पनि देखिन्छ । यसैले स्रोत व्यक्तिले अपूर्ण वाक्य प्रयोग गरेर जवाफ फर्काएकी छन् र आउन सक्ने जति सूचना पनि आउन पाएको छैन । सञ्चारकर्मीले सोधेका प्रश्नको जवाफ गम्भीरतापूर्वक दिनुपर्छ भन्ने समेत मतलब नगरेर कतिपय ठाउँमा स्रोत व्यक्तिले हाँसैरे टारेको पनि देखिन्छ । यो सञ्चारकर्मीको असफलता मात्र होइन, श्रोताको अपमान पनि हो । अन्ततः रेडियो माध्यमकै दुरुपयोग हो । संवादका क्रममा कसैले सुन्दै छ भन्ने ख्याल गरेको नपाइनु यस संवादको सबैभन्दा ठूलो कमजोरी हो । अध्ययनका क्रममा यस खालको संवाद शैलीबाहेक अन्य कार्यक्रममा भेटिएको छैन ।

प्रश्न नै अस्पष्ट र लम्बेतान

असोज ८ गते प्रसारित कार्यक्रम युवा आवाजमा भएको संवादमा चाहिँ सञ्चारकर्मी पुण्य भण्डारीले नै प्रस्ट र सङ्क्षिप्त प्रश्न गर्न सकेका छैनन् । प्रश्न गर्दा स्रोत व्यक्ति सञ्जु नेपाललाई "तपाईं, अब संस्थामा कार्यरत हुनुन्छ, अ मैला हुनुन्छ, ... एकजना मैलाको हैसियतले" भन्दै पटकपटक 'महिला' भनेर औँल्याइएको छ । तिनै सञ्चारकर्मीले एउटै अन्तर्वार्तामा सँगै सहभागी भएका अर्का स्रोत व्यक्ति कविन्द्र बुर्लाकोटीलाई भने अन्तर्वार्ताभरि कतै पनि 'पुरुष' भनेर औँल्याएको सुनिँदैन । यसबाट रेडियो सगरमाथामा स्रोत व्यक्तिका रूपमा निम्त्याइएका अतिथिहरूलाई लैङ्गिक रूपमा समान तरिकाले सम्बोधन र व्यवहार नगर्ने प्रवृत्तिका सञ्चारकर्मी पनि छन् भन्ने पुष्टि हुन्छ । कार्यक्रममा समेटिएका सञ्चारकर्मी पुरुषमध्ये शत-प्रतिशतमा कतै-न-कतै लैङ्गिक मर्यादाको संवेदनहीनता कायमै रहेको देखिनु अवश्य पनि खतरनाक सङ्केत हो । सो दिनको संवादका कतिपय अंशमा पुरुष सञ्चारकर्मी र महिला स्रोत व्यक्ति – दुवैको अभिव्यक्ति क्षमता अत्यन्त कमजोर रहेको पाइएको छ । गुणस्तर, मात्रा र सम्बन्धलाई भाषिक दुर्बलताले जितेको छ । फलतः संवाद छरितो, स्पष्ट, असंदिग्ध र क्रमबद्ध हुन सकेको छैन । यसबाट संवादको तरिकाको आधारभूत गुण प्रदर्शन गर्ने क्षमता समेत नभएकाहरूले पनि रेडियोमा अन्तर्वार्ता लिने-दिने गर्दछन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ । सहभागिताको विश्लेषणबाट संवाद गर्ने आधारभूत तरिकाको कमजोरी पनि लैङ्गिक नभएर वैयक्तिक प्रवृत्ति भएको पुष्टि हुन्छ ।

यौनको विषयमा 'अम्'

युवा आवाजकै असोज २२ गते प्रसारित अन्तर्वार्ताको विश्लेषण गर्दा सञ्चारकर्मी र स्रोत व्यक्ति दुवैको संवाद शैली भद्दा छ। उनीहरूले भन्न खोजेको कुरा अनुमानका भरमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ। चाहिने कुरा सङ्क्षेपमा भन्न सकेको पाइँदैन। किशोरावस्थाको बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा एक ठाउँमा यौनको प्रसङ्ग जोडिएको छ। सम्बन्धका दृष्टिले विषयवस्तु बाहिर नपरे पनि संवादको गुणस्तर ओभेलमा परेको छ। “यस्मा अलिकिति परिवार, अ समाज, ह विद्यालय, हँ अँ र भनुम् न उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूबाट नै अम् उनीहरूलाई याआम् बडी निग्रानी गरियो, निग्रानीले मात्रै यो समस्याको समादान हुँदैन उनीहरूलाई यौनशिक्षा दिइयो अम् र अलिकेति अम्।” यसरी यौनशिक्षाको सम्बन्धमा जवाफ दिन खोज्ने स्रोत व्यक्ति सरला भट्टराईको वाक्य ‘अम्’ मा अस्वाभाविक तरिकाले टुङ्गिएको छ। सञ्चारकर्मी पुण्य भण्डारीले वाक्य टुङ्ग्याउन मद्दत गरेपछि, स्रोत व्यक्तिले सञ्चारकर्मीकै ‘गराउनुपर्छ’ भन्ने क्रियापद दोहोर्‍याएर मात्र छोडेको छ। संवाद स्पष्ट नभए पनि सिलसिला जोड्ने सक्रियता भने दुवैमा देखिन्छ। मात्राको कोणबाट संवाद असन्तुलित नभए पनि विषयले सहभागीलाई असहज तुल्याएको पाइन्छ। कतिपय उच्च शिक्षित युवामा अझै पनि यौनका विषयमा सामान्य चर्चा गर्ने बानीसमेत नभएको भ्रमको यस संवादले दिन्छ। तरिकाका दृष्टिले यो संवाद सफल देखिँदैन।

शिक्षा डबलीको अनुकरणीय शिक्षा

असोज २ गते प्रसारित शिक्षा डबली कार्यक्रममा स्रोत व्यक्ति नूपर भट्टाचार्यले पालो आफैँ लिएर आफ्ना कुरा राखेको पनि पाइन्छ। अङ्ग्रेजी शब्द सरसापट गरेर अंशतः मधेसी लवजमा बोले पनि भन्न खोजेको कुरा प्रस्ट बुझिन्छ। बीच-बीचमा अर्का स्रोत व्यक्ति पुरुषले ‘हजुर’ भनेर सही थापेको पाइन्छ। स्रोत व्यक्ति गोरखबहादुर सिंहले पनि बीचमा पालो मागेर आफ्नो कुरा भन्न खोजेको देखिन्छ। दुवैको सक्रिय सहभागितामा संवाद अधि बढेको छ भने एकले अर्काप्रति आदरभाव दर्शाएको पाइन्छ। बुद्धिजीवी विशेषज्ञहरूको यस संवादमा एकले अर्कालाई लैङ्गिक रूपले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै दृष्टिले हेरेको देखिँदैन। दुवै मानव हुन् र दुवै आ-आफ्ना क्षेत्रमा उत्तिकै जिम्मेवार र सशक्त छन् भन्ने देखिन्छ। छलफलका क्रममा विशेषज्ञ महिलाले स्पष्ट तरिकाले क्रमबद्धता कायम गर्दै, सङ्क्षेपमा एकदम नभनी नहुने कुरा मात्रै भनेर सरकारी पदाधिकारी पुरुषको चित्त बुझाएको पाइन्छ। यसैले तरिकाको दृष्टिले अध्ययनमा समेटिएका अन्तर्वार्ताका अंशहरूमध्ये यसलाई उत्कृष्ट

संवाद पनि भन्न सकिन्छ। संवाद शैली उत्कृष्ट हुनुका पछाडि प्रकृतिजन्य लैङ्गिक कारण छ भन्ने चाहिँ बुझ्नु हुँदैन। यो व्यक्ति-व्यक्तिको प्रवृत्तिमा निर्भर हुने कुरा हो। लैङ्गिक सामान्यीकरणका प्राकृतिक र परम्परागत सोचबाट सिर्जित सूत्रलाई भाषा, भाव र संवाद शैलीको अप्राकृतिक र परिवर्तनशील सामाजिक परिदृश्यमा जस्ताको तस्तै लागू गर्नु उचित पनि हुँदैन। सो दिनको *शिक्षा डबलीका* कतिपय संवादका अंशबाट यस्तै बुझ्नुपर्ने हुन्छ।

शैलीगत निष्कर्ष र सुझाव

रेडियो अन्तर्वार्तामा नेपाली महिलाको संवाद शैलीमा मौलिकताको पर्याप्त छनक भेटिन्छ। गुणस्तरका दृष्टिले कतिपय संवादका अंशहरू सत्यताको वैज्ञानिक कसीमा तथ्य मात्र होइन, चेतनाको तहमा समेत उत्तम पाइएका छन् भने केही संवादका अंशहरूलाई आँखा चिम्लिएर भरपर्न सकिने अवस्था छैन। मात्राका हिसाबले सन्तुलित संवादको कमी खट्किन्छ। सम्बन्ध र तरिकाका दृष्टिले संवादको आधारभूत गुण र मात्रा मिले पनि आफ्नो भूमिका अनुकूल प्रस्तुत हुन नजान्नेहरूले पनि रेडियो अन्तर्वार्ता लिने-दिने गरेको पाइएको छ। यति हुँदाहुँदै पनि नेपाली महिला सहभागी भएका बहुसङ्ख्यक रेडियो अन्तर्वार्ताको संवादका विभिन्न अंशहरूमा श्रोतालाई अल्मल्याइरहन सक्ने गतिशील भाषिक र अर्धभाषिक अभिलक्षणहरूको जीवन्त र मौलिक प्रभाव भने स्पष्ट अनुभव गर्न सकिन्छ।

गुणस्तरका कसीमा सत्य मानिएका कतिपय संवाद लैङ्गिक चेतनाको दृष्टिले प्रमाणहीन तथा सामन्ती पितृसत्तात्मक चिन्तन प्रवृत्तिका पृष्ठपोषक ठहरिने भइसकेका छन्। तथ्यको आधार र भाषाको कमजोरीले अभिव्यक्तिलाई गुणस्तरहीन, आशयविहीन, असन्तुलित र सन्देहास्पद बनाएको पाइन्छ। कतिपय संवादमा देखिएको एकालापजस्तो लामो व्याख्यान छाँट्ने र बरालिएर वर्णन गर्ने प्रवृत्तिलाई घटाउँदै अन्तर्वार्तालाई सहक्रियात्मक बनाउन सञ्चारकर्मीले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। कतिपय संवाद मौलिक र जीवन्त सुनिए पनि त्यसको भाव प्रस्ट र भाषा सङ्क्षिप्त हुन सकेन भने संदिग्धता र क्रमभङ्गताले अल्मल्याउँछन्। नेपाली महिला सहभागी भएका रेडियो अन्तर्वार्तामा प्रयुक्त कतिपय संवादको भाषावैज्ञानिक तरिका खस्किए पनि सामाजिक वा अर्धभाषिक अभिलक्षणहरूको जोडले अभिव्यक्तिमा जीवन्तता भेटिन्छ। त्यसले संवादको गुणस्तर, मात्रा र सम्बन्धलाई नै ओभरलमा पार्ने खतराबाट भने जोगिनु जरुरी छ। यसैले तथ्य र चेतना दुवै दृष्टिले कमसल अन्तर्वार्ताका अंशहरूमा कुशल सम्पादन र सुधारको पाटो सदैव सशक्त बनाइनुपर्छ। साथै, स्रोत व्यक्ति र सञ्चारकर्मी दुवै महिला

र पुरुषका जुनसुकै विषयका संवादलाई रेडियो अन्तर्वाताका लागि उपयुक्त अर्थात् श्रोताको कोणबाट सफल तरिकाको बनाउने प्रयत्न जारी रहनुपर्ने देखिन्छ ।

महिला पुरुष दुवै बुद्धिजीवी विशेषज्ञहरूबीच सत्यप्रतिको सचेतता र विश्लेषणको क्षमता उत्तिकै भएका जोडका तोड संवाद हुने गरेको पनि भेटिएको छ । उनीहरूबीच समान स्तरको औपचारिकतासहित पेसागत संवाद हुने गरेको उदाहरण अनुकरणीय पनि छ । रेडियो सहिता, अन्तर्वाताका मान्यता र भाषिक अर्धभाषिक अनुशासनको सन्तुलन हुनसके मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाको मौलिकतामा प्रभावकारिता मात्र होइन, गुणस्तरको अमूल्य साख पनि जोगाउन सकिन्छ ।

अध्ययनमा समेटिएका संवाद सामग्रीको शैलीलाई समग्रमा गुणस्तर, मात्रा, सम्बन्ध र तरिकाका आधारमा हेर्दा लिङ्ग मात्र होइन, कुनै वर्ग, क्षेत्र, जाति, पेसा, शिक्षा, उमेर, अवस्था, भूमिका आदिसँग जोडेर सामान्यीकरण गरिएका कतिपय परम्परागत कथनहरू पुनर्विचारको घेरामा परेका देखिन्छन् । त्यस्ता कथनहरू बदलिँदो राजनीतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक आदि मूल्य, मान्यता र पद्धतिअनुरूप वस्तुगत आधारमा पुनःसंरचनायोग्य र पुनर्विश्लेष्य छन् ।

अन्त्यमा, रेडियो अन्तर्वाताको माध्यमबाट समाजमा सकारात्मक परिवर्तनको सूचना र सन्देशसँगै परिवर्तनलाई आत्मसात् गरिएका उदाहरणलाई पनि देखाउन सकिन्छ । भाषा, भाव र व्यवहारमा तालमेल गरे मात्र रेडियो अन्तर्वातामा सत्य, प्रामाणिक, आवश्यक सूचनायुक्त, उद्देश्यपूर्ण, लक्ष्यभेदी, स्पष्ट, असदिग्ध, सङ्क्षिप्त र क्रमबद्ध संवाद गर्न सकिन्छ । यसो गर्नसके राज्यको पुनर्निर्माण अभियानको युगान्तकारी मोडमा लैङ्गिक दृष्टिले पनि समतावादी आन्दोलनलाई प्राकृतिक न्याय प्रदान गर्दै जीवन्त तरङ्गसहित मूल प्रवाहमा मिसाउन मद्दत पनि पुग्छ । रेडियो सगरमाथाको प्रसारण नीति र शैली निर्देशिकाअनुसार आन्तरिक रूपमा कार्यक्रमको नियमित अनुगमन गरी त्रुटि सच्याउँदै र कम गर्दै लैजान सकिन्छ । त्यसका लागि खासै खर्च पनि बढ्दैन । सञ्चार माध्यममा महिलाहरूले सञ्चारकर्मीको लिङ्गभेदी मानसिकताले जन्माएको अनाहक र असहज अभिव्यक्तिको शिकार हुनुपर्ने अवस्थाको अन्त जरुरी छ । त्यसका लागि कतिपय सञ्चारकर्मीलाई अन्तर्वाता र लैङ्गिक सचेतनासम्बन्धी आधारभूत तालिमको समेत खाँचो देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हरिकला । २०६४ । रेडियोमा महिला बोली : समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन ।

स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

दाहाल, काशीराज । २०५८ । *आमसञ्चार र कानून* । काठमाडौँ : नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट ।

- पौडचाल, बन्नी । २०६० । *रेडियो कार्यक्रम* । काठमाडौं : सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र, नेपाल वातावरण पत्रकार समूह ।
- प्रेस काउन्सिल नेपाल । २०६४ । *पत्रकार आचार संहिता - २०६० (संशोधित तथा परिमार्जित - २०६४)* । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- भट्ट, कोमल । २०६२ । एफएम रेडियोमा हुर्कंदो अन्तर्क्रिया । *रेडियो पत्रकारिता : एफएममा समाचार र संवाद* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ३३३-३९७ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- मेयसनीयर, पौलदे, सङ्कलन तथा सम्पादन । सन् १९८९ । *यो समाचार हो : रेडियो समाचार निर्देशिका* (नेपाली अनुवाद) । काठमाडौं : मोडर्न पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।
- मैनाली, रघु । २०५९ । *रेडियो पद्धति* । काठमाडौं : नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट ।
- मैनाली, रघु, ओम खड्का, बन्नी पौडचाल र हरिकला अधिकारी । २०५८ । *सामुदायिक रेडियो प्रसारण निर्देशिका* । काठमाडौं : सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र, नेपाल वातावरण पत्रकार समूह ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी । २०५८ । *भाषा विज्ञान* । काठमाडौं : न्यू हिरा बुक्स एण्ड इन्टरप्राइजेज ।
- लुईटेल, घमराज । २०६२ । हालचालको हालचाल । *रेडियो पत्रकारिता : एफएममा समाचार र संवाद* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. २२५-२६६ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

Miller, Casey and Kate Swift. 1997. *Words and Women : New Language in New Times*. New York : Anchor Books.

Trudgill, Peter. 1995. *Sociolinguistics : An Introduction to Language and Society*. London : Penguin Books.

Ueno, Junko. 2006. *Shojo and Adult Women : A Linguistic Analysis of Gender Identity in Manga (Japanese Comics)*. Available at http://goliath.ecnext.com/coms2/summary_0199-5639651_ITM website. Accessed on 5 October 2007.

Westley, Bruce H. 1980. *News Editing*. New Delhi : Oxford & IBH Publishing Co.

Wikipedia, the free encyclopedia. 2008a. Interactional Sociolinguistics. Available at en.wikipedia.org/wiki/sociolinguistics. Accessed on 6 August 2008.

Wikipedia, the free encyclopedia. 2008b. Sociolinguistics. Available at en.wikipedia.org/wiki/Interactional_sociolinguistics. Accessed on 6 August 2008.